

SÜRDÜRÜLEBİLİR Çevre araştırmaları üzerine 6 ayda bir yayınlanmaktadır.
Published every 6 months on environmental research.

ÇEVRE

JOURNAL OF SUSTAINABLE ENVIRONMENT DERGİSİ
Cilt: 4 Sayı: 2 Yıl: 2024 Vol: 4 Issue: 2 Year: 2024

ISSN: 2791 - 7444

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cevder>

Dergi Kurulları

Editör

Prof. Dr. Eyüp DEBİK

debik@yildiz.edu.tr

Yıldız Teknik Üniversitesi

Editör Yardımcıları

Prof. Dr. İsmail KOYUNCU

koyuncu@itu.edu.tr

İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Bekir KAYACAN

bekirkayacan@istanbul.edu.tr

İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin PAŞAOĞLU

mpasaoglu@itu.edu.tr

İstanbul Teknik Üniversitesi

Alan Editörleri

Prof. Dr. Ali ATA

aliata@gtu.edu.tr

Gebze Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Toptaş

alitoptas@istanbul.edu.tr

İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Bahadır TUNABOYLU

bahadir.tunaboyleu@marmara.edu.tr

Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Haldun KARAN

haldun.karan@tubitak.gov.tr

Tübitak Marmara Araştırma Merkezi Başkanlığı

Doç. Dr. Süleyman KAYA

suleymankaya@ibu.edu.tr

Bolu Abant Baysal Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali UĞUR

mehmetali.ugur@yaloa.edu.tr

Yalova Üniversitesi

Dil Editörü

Prof. Dr. Bekir KAYACAN

bekirkayacan@istanbul.edu.tr

İstanbul Üniversitesi

Sekreter

Seçkin ORAK

seckin.orak@cevrevakfi.org.tr

Çevre Vakfı

Sürdürülebilir Çevre Dergisi

Dergi Sayfası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cevder>

ISSN :2791 - 7444

İçindekiler

- Araştırma Makalesi / Research Paper 88-111
Çevreci STK'lara Yönelik Bibliyometrik İnceleme ve İşletme ve Yönetim Bilimleri Perspektifinden Bir Değerlendirme
Bibliometric Review of Environmental NGOs and an Evaluation from the Perspective of Business and Management Sciences
(Halil Yorulmaz)
- Araştırma Makalesi / Research Paper 112-123
Can Trail Bridges Promote Both Environmental Aesthetic Value And The Economic Development In Rural Areas?: Evidence In Northern Province Of Rwanda
(Diane Sine Ntaganzwa, Pancras Ndokoye, Alexis Manishimwe)
- Derleme Makalesi / Review Paper 124-137
Koruyucu/Önleyici Sosyal Hizmette Güçlendirme Temelli Bir Model:
Yeşil Sosyal Hizmet
An Empowerment-Based Approach in Protective/Preventive Social Work: Green Social Work
(Emine Doğan, Hür Mahmut Yücer)
- Biyografi / Biography 138-143
Portekiz Sömürge Tarihi ve Müslüman Diyarlar
Aldul Rahman Azzam, Öteki Sürgün: Fernão Lopes'in Büyüleyici Hikâyesi,
Santa Helena Adası ve Kayıp Bir Cennet
(Hür Mahmut Yücer)

Çevreci STK'lara Yönelik Bibliyometrik İnceleme ve İşletme ve Yönetim Bilimleri Perspektifinden Bir Değerlendirme

Halil Yorulmaz

hyorulmaz59@gmail.com

İstanbul Medipol Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, İstanbul, Türkiye

Arrival Date: 31.07.2024 / Accepted Date: 06.01.2025

Özet

Toplumun her kesimine dokunan yapıları, her geçen gün artan sayıları ve genişleyen etki alanları nedeniyle sivil toplum kuruluşları (STK) üzerine yapılacak araştırmalar önem arz etmektedir. Bu kuruluşlar içerisinde odak noktası çevre olan, çevre sorunlarını ele alan veya ele alınmasına katkıda bulunan çevreci STK'lar, sürdürülebilirliğin toplumlar nezdindeki artan önemine paralel olarak küresel ölçekte önem kazanmaktadır. Çevreci STK'ların artan önemi ile birlikte bu kuruluşların varlıklarını sürdürebilmeleri ve devamlılıklarının sağlanabilmesi de önem kazanmıştır. Bunun yanı sıra aktivistlik gibi kendilerine has özellikleri de olması nedeniyle STK literatürü içerisinde ayrıca ele alınmalıdır. Bilimsel çerçeveden bakıldığında, yönetim konusu başta olmak üzere STK'lar, işletme ve yönetim bilimleri disiplini ile ilişkilidir. Bu ilişkiyi geliştirmek adına STK literatürü ve işletme ve yönetim bilimleri literatürünün ortak ele alınmasına ve alana yönelik kapsayıcı bakış açıları sunulmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu makalede, alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara kılavuzluk etmesi adına çevreci STK'lar literatürünün mevcut durumunun ortaya koyulması için alandaki baskın dergiler ve yazarların tespit edilmesi, en çok ele alınan konular ve trendlerin ortaya çıkartılması amaçlanmaktadır. Buna ek olarak, çevreci STK'lar literatürüne yönelik, işletme ve yönetim bilimleri disiplini perspektifinden bir değerlendirme sunulması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda öncelikle çevreci STK'lara ilişkin kavramsal çerçeve çizilerek, tanımlar ve literatür özetine yer verilmiştir. Buna ek olarak STK'ların yönetimine ilişkin konuların işletme ve yönetim bilimleri disiplini çatısı altında ele alınması gerekliliğine işaret eden literatür kanıtları sunulmuştur. Bibliyometrik analiz yönteminin tercih edildiği çalışma, etki değeri en yüksek dergileri bir araya getiren Web of Science (WoS) veri tabanında yürütülmüştür. Çalışmada bibliyometrik performans analizleri olan tanımlayıcı analizler, dergi analizleri, yazar analizleri, doküman analizleri ve yazar anahtar kelime analizleri kullanılmıştır. Bu çalışmayı önemli ve özgün kılan çeşitli faktörlerin başında STK'ların her alanda artan etkinlikleri ve bu kuruluşların devamlılıklarının sağlanmasına yönelik bilimsel çalışmalara olan ihtiyaç gelmektedir. Bununla birlikte analiz sonuçlarına dayanan iç görüsel öneriler gelecek araştırmalar için ışık tutmaktadır. Çevreci STK'ların sivil toplum, politika, ekonomi ve ticaret gibi birçok alan ile olan teması bu çalışmanın etki alanını da genişletmektedir.

Anahtar kelimeler: Çevreci STK, çevresel sürdürülebilirlik, işletme ve yönetim bilimleri, çevreci STK yönetimi, stratejik yönetim

Bibliometric Review of Environmental NGOs and an Evaluation from the Perspective of Business and Management Sciences

Abstract

Research on non-governmental organizations (NGOs) is essential due to their structures that touch all segments of society, their increasing number, and their expanding spheres of influence. Among these organizations, environmental NGOs that focus on the environment and address or contribute to addressing environmental problems are gaining importance on a global scale in parallel with the increasing importance of sustainability in societies. With the increasing importance of environmental NGOs, the survival and continuity of these organizations have also become important. In addition, they should be addressed separately in the NGO literature due to their unique characteristics, such as activism. From a scientific perspective, NGOs, especially the management subject, are related to the discipline of business and management sciences. To develop this relationship, there is a need to jointly address the NGO literature and the business and management sciences literature and present comprehensive perspectives on the field. This article aims to identify the dominant journals and authors in the field and reveal the most frequently discussed topics and trends to demonstrate the current status of the environmental NGO literature and guide researchers who want to work in the field. In addition, it aims to present an evaluation of the literature on environmental NGOs from the perspective of business and management sciences. In this direction, the conceptual framework of environmental NGOs is drawn, and definitions and a literature summary are given. In addition, literature evidence indicating the necessity of addressing issues related to the management of NGOs within the framework of the business and management sciences discipline is presented. The study, in which the bibliometric analysis method was preferred, was conducted in the Web of Science (WoS) database, which brings together the journals with the highest impact value. Descriptive analyses, source analyses, author analyses, document analyses, and author keyword analyses, which are bibliometric performance analyses, were used in the study. The main factors that make this study essential and original are the increasing activities of NGOs in every field and the need for scientific studies to ensure the continuity of these organizations. In addition, insightful suggestions based on the analysis results shed light on future research. The contact of environmental NGOs with many areas such as civil society, politics, economy, and trade also expands the scope of this study.

Keywords: Environmental NGO, environmental sustainability, business and management sciences, environmental NGO management, strategic management

1. Giriş

Günümüzde STK'lar modern toplumların yaşamında yer alan vazgeçilmez unsurlar haline gelmişlerdir. STK'lar insanların sosyal yaşamları içerisinde yer almalarının yanı sıra gerek uluslararası ve ulusal politikalar gerekse ekonomi ve ticaret gibi alanlarda da aktif rol oynamaktadırlar. Bu tip kuruluşların kökenleri çok daha eskilere dayansa da STK teriminin kullanımını, 1945 yılında yeni kurulan Birleşmiş Milletler tüzüğü'nün 71. maddesine dayandırmak mümkündür (Habila, 2022). Devlet dışı aktörler olarak ifade edilen

STK'lar, çoğunluğu gönüllülük esaslı çalışmaya dayanan ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar olarak da tanımlanabilir (Olçar, 2023). STK'lar, ortak bakış, ortak duyarlılık, ortak talep ve ortak çıkar doğrultusunda gönüllü olarak bir araya gelinen ve devlet organları dışındaki alanda toplum yararına faaliyet gösteren kuruluşlardır (Harman, 2014). Dünya Sivil Toplum Kuruluşları Birliği, odak noktasına göre STK'ları dokuz tür olarak sınıflandırmıştır (Wango, t.y.). Bu türlerden birisi de çevreci STK'lardır.

Son yıllarda artan çevresel sorunlar, doğal

kaynakların tahrip edilmeden gelecek nesillere aktarılabilmesi anlamına gelen çevresel sürdürülebilirlik kavramının da toplumlar nezdinde öneminin artmasına neden olmuştur (Yorulmaz, 2024). Çevresel sürdürülebilirliğin artan önemi ile birlikte bu alanda faaliyet gösteren STK sayılarında ve bunların yaptıkları faaliyetlerin sayı ve çeşitliliğinde artış olmaktadır. Çevreci STK'lar çevresel sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için ulusal politikalar ve uluslararası normların oluşturulması ve yaygınlaştırılmasında önemli aktörler olmakta, ulusal egemenlik ile kamusal çevre çıkarları arasında köprü vazifesi görmektedir ve eğitim, lobi faaliyetleri ile toplumsal farkındalığın artırılmasına katkı sunmaktadır (Wang vd., 2020). Bu durum çevreci STK'lara yönelik bilimsel araştırmaların önemini de arttırmaktadır. Bununla birlikte bilimsel literatürde STK'lara yönelik araştırmalar, içerisinde kimi zaman bir sponsor isteği doğrultusunda taraflı yürütülen araştırmaları da barındırmakta olup yeterli niceliğe ve niteliğe ulaşmamıştır (Olçar, 2023).

Genel olarak STK'lar kamu hizmetlerine yardımcı olma kimliğine sahiptirler (Keleş ve Özkan, 2018). Fakat çevreci STK'ların kimi farklılıklarından söz edilebilir. Çevreci STK'lar kamuoyunda aktivist yönleri ile de tanınmaktadır. Bu kuruluşların bazıları kendilerini mevcut düzen ve hükümetler karşısında itiraz ve muhalefet edici bir yapıda konumlandırabilmektedir (Olçar, 2023). Bunun yanı sıra hükümetler ve kamuoyu nezdinde etki güçlerinin yüksekliğinden söz edilebilir. Çevreci STK'lara yönelik araştırmalar, gerek sürdürülebilirliğin artan önemine paralel olarak bu kuruluşların günümüzde sahip olduğu önem, gerekse diğer STK'lardan farklı olan özellikleri nedeniyle önem arz etmektedir. Bu noktadan hareketle bu çalışma literatürdeki çevreci STK'lara yönelik araştırmalara odaklanmaktadır. Literatür bibliyometrik yöntemler ile makro perspektiften ele alınarak mevcut durumunun ortaya konulması ve gelecek araştırmalara ışık tutulması amaçlanmaktadır.

Literatürde bibliyometrik yöntemleri kullanarak doğrudan ya da dolaylı olarak

çevre ve STK konularını ele alan çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalardan Rahaman ve diğerleri (2023) çevrecilik (*environmentalism*) kavramına odaklanmaktadır. Elli (2024) ise belirli bir bilimsel dergideki sürdürülebilirlik konulu makalelere odaklanmıştır. Abiddin ve diğerleri (2022) STK'lar ve sürdürülebilir toplumsal kalkınmaya yönelik rollerini ele almaktadır. Bhardwaj ve Madan (2023) STK'ları, kadınların güçlendirilmesi ve sosyal girişimcilik ile ilişkili olarak ele almışlardır. Nordin ve diğerleri (2023) çalışması kâr amacı gütmeyen kuruluşların sosyal performansına yöneliktir. Hussain ve diğerleri (2023) sosyal girişimcilik ve STK'ların örtüşmesine yönelik araştırma yürütmüşlerdir. Bibliyometrik yöntemleri kullanan bu çalışmalar her ne kadar çevrecilik ve STK'lar ile ilişkili konuları ele alsalar da doğrudan çevreci STK'lara yönelik literatürün genel durumunun ortaya koyulması ihtiyacını karşılamamaktadırlar. Bir diğer deyişle bu çalışmaların ana odağı doğrudan çevreci STK'lar değildir. Dolayısıyla bu alandaki boşluğa sundukları katkılar sınırlıdır.

Çevreci STK'ların artan önemi ile birlikte bu kuruluşların varlıklarını sürdürebilmeleri ve devamlılıklarının sağlanabilmesi de önem kazanmıştır. TÜBİTAK tarafından 2024 yılında ARDEB 3005 programı kapsamında "Sivil Toplum Araştırmaları" çağrısı açılmış ve sunulacak proje önerilerinin odaklanması beklenen başlıklardan birisi "STK'larda Sürdürülebilir Yönetim Yapısı ve Kurumsal Kapasitenin Geliştirilmesi" olarak belirlenmiştir (TÜBİTAK, 2024). Literatürde STK yönetiminin ele alındığı perspektiflerden birisi de işletme ve yönetim bilimleri perspektifidir. Kâr amacı güden sektörler olan işletme yönetimi uygulamalarının, STK'lara aktarılabilirliği çoğu akademisyen ve araştırmacının hemfikir olduğu bir alandır (Aboramadan, 2018). Ayrıca STK'lar sadece gönüllü bağışlarıyla değil, iktisadi işletmeler vasıtasıyla da devamlılıklarını sağlamaya çalışmaktadırlar. İktisadi işletmeler STK'ların ticari bir amaç için yürüttükleri faaliyetlerinin yönetildiği yapılardır (Aktaş ve Akdeve, 2024). Bununla birlikte Türkiye'de STK'lara bağlı iktisadi işletmeler ülke ekonomisinde

önemli bir yer tutmaktadır (Şahin, 2016). Tüm bu faktörler ışığında çevreci STK'lar ele alınırken işletme ve yönetim bilimleri bakış açısıyla yapılacak değerlendirmelere ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu çalışmada küresel ölçekte önemi artan çevreci STK'lara ilişkin bilimsel literatüre yönelik geniş perspektiften bir bakış sunulmaktadır. Bu bakış, etki değeri en yüksek dergileri bir araya getiren WoS veri tabanında (Crossan ve Guatto 1996) yer alan literatüre dayandırılmaktadır. Böylece hem çevreci STK'lara ilişkin araştırma boşluğuna katkı sunulması hem de bu konuda yapılacak araştırmalar için yol gösterici olması amaçlanmaktadır. Bu amaçlara yönelik olarak çalışmada bibliyometrik analiz yöntemi tercih edilmiştir. Bibliyometrik analiz yöntemi büyük hacimli yapılandırılmamış verilerin sistematik bir biçimde anlamlandırılarak yorumlanmasına ve çıkarımlar elde edilmesine olanak sağlamaktadır (Donthu vd., 2021). Yöntem araştırılan konuya ilişkin bütüncül ve genel bir bakış sunulmasına yönelik araçları içermektedir (Donthu vd., 2021; Li vd., 2021). Ayrıca çalışmada, bibliyometrik analiz yöntemi içerisinde çevreci STK'lara ilişkin işletme ve yönetim bilimleri perspektifinden bir değerlendirme sunulmaktadır. İşletme ve yönetim bilimleri perspektifi önceki paragraflarda bahsedilen hususlar çerçevesinde çevreci STK'lara yönelik gelecek araştırmalar için ve bu kuruluşların devamlılıklarının sağlanması için önem arz etmektedir. Bu çalışmanın özgünlüğü, literatürde doğrudan çevreci STK'lara yönelik bilimsel literatürün durumunu ortaya koymaya yönelik araştırma ihtiyacına bibliyometrik yöntemleri kullanarak cevap vermesidir. STK'ların her alanda artan etkinlikleri, bununla birlikte sürdürülebilirliğin toplumlar nezdindeki artan önemine bağlı olarak çevreci STK'ların artan önemi ve devamlılıklarının sağlanmasına yönelik bilimsel çalışmalara olan ihtiyaç, gelecek araştırmalara kılavuz olmayı amaçlayan bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Çevreci STK'ların sivil toplum, politika, ekonomi ve ticaret gibi birçok alan ile olan teması bu çalışmanın etki alanını da genişletmektedir. Bu doğrultuda bu çalışmada çevreci STK'ların literatürdeki durumu, literatürde yoğun

ele alınan konuları ve trendleri makro perspektiften açıklama amacına, bununla birlikte işletme ve yönetim bilimleri disiplininin çevreci STK'lar literatürüne yönelik bakış sunulması amacına en uygun yöntem olan bibliyometrik analiz yöntemi tercih edilerek aşağıda yer alan sorulara yanıtlar aranmıştır.

Soru 1: Çevreci STK'lar literatüründe mevcut durum nedir, literatüre yön veren yazarlar, dergiler ve çalışmalar nelerdir?

Soru 2: Çevreci STK'lar literatüründe en çok ele alınan konular ve trendler nelerdir?

Soru 3: Çevreci STK'lar literatürüne işletme ve yönetim bilimleri perspektifinden bir bakış sunulabilir mi? Her iki literatürün kesiştiği noktada hangi dergiler, yazarlar, çalışmalar ve konular öne çıkmaktadır?

2. Kavramsal Çerçeve

Bu kısımda çevreci STK'lara ilişkin kavramsal çerçeve çizilerek, tanımlar ve literatür özetine yer verilmektedir. Ayrıca STK'larda yönetim konusu işletme ve yönetim bilimleri disiplini çatısı altında değerlendirilmektedir.

2.1. Çevreci STK

Çevreci STK'lar çevre sorunlarını ele alan veya ele alınmasına katkıda bulunan müdahalelerde bulunma yetkisi ile kurulmuş kuruluşlardır (Habiba, 2022). Bu kuruluşlar 1980'li yıllardan bu yana küresel çevre politikalarını ve çevre söylemini giderek daha fazla etkilemektedirler (Partelow vd., 2020). Sürdürülebilirlik başta olmak üzere iklim değişikliği, hava kirliliği, su kirliliği, toprak kirliliği, ormansızlaşma, ozon tabakasının zarar görmesi, atık yönetimi, biyoçeşitlilik, enerji, arazi bozulması ve benzeri çevreyle ilgili konularda faaliyet göstermektedirler. Çevreci STK'lar uluslararası ve ulusal basınlarda haber yapılan etkinlikler gerçekleştirmenin yanı sıra (Powers, 2016) uzun süredir kendi yayınlarında çevre gazeteciliği yapmaktadırlar (Comfort ve Blankenship, 2021). Gerek topluma yönelik eğitimler, saha gezileri ve çalıştaylar gibi etkinlikler

vasıtasıyla (Wang ve Lo, 2022), gerekse yasal prosedürler çerçevesindeki eylemler veya sokak protestoları da dahil olmak üzere çeşitli eylemleri aktif olarak gerçekleştirerek (Wang vd., 2020), çevresel konularda farkındalık yaratmada oldukça önemli bir rol oynamaktadırlar (Azis, 2022).

Çevreci STK'lara ilişkin literatürün çeşitli disiplinlerde yer alan çalışmalardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Ayrıca çalışmalar incelendiğinde çok geniş bir yelpazede çeşitli konulara odaklandıkları ve çeşitli sonuçlar elde ettikleri görülmektedir. Bununla birlikte uluslararası literatürde yer alan çalışmaların yanı sıra Türkçe literatürde de konuya ilişkin çalışmalar yer almaktadır. Uluslararası literatürde, çevreci STK'ların sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimindeki rolü (Peng vd., 2022), çevre politikası değişiklikleri ve politika oluşturmadaki rolleri (Azis, 2022) gibi konular ele alınmıştır. Liu ve diğerleri (2020) yürüttükleri araştırma ile çevreye duyarlı tüketici gruplarından gelen olumsuz tepkileri azaltmak için moda endüstrisi ve çevreci STK ortaklıklarına odaklanmaktadır. Vu ve diğerleri (2021) çalışması sosyal medya ve çevresel aktivizm bağlamında çevreci STK'ların sosyal medya iletileri üzerinden iklim değişikliğini nasıl çerçevelediklerini incelemektedir. Zhuang ve Wolf (2021) çevre yönetiminde sivil toplum kuruluşlarının yeni rollerine yönelik araştırma yürütmüşlerdir. Türkçe literatürde ise Kart ve Demir (2022), çevreci STK'ların Türkiye'de çevre politikası kararlarının oluşturulmasında, düzenlenmesinde ve uygulanmasındaki rollerine yönelik yürüttükleri araştırmada oldukça sınırlı düzeyde rolleri olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Altunyuva (2023) ise çalışmasında enerji güvenliğinde politika yapıcı aktörlerden birisi olarak çevreci STK'ları göstermektedir. Güler (2023) Türkiye'de tarihsel dönemlere göre çevreci STK'ların gelişimini, yapısal durumları, özellikleri, faaliyetleri ve güncel çevre sorunlarına karşı örgütlenmelerine odaklanmaktadır. Karayel Bilbil ve Şen (2023) çevreci STK'ların sosyal medya iletilerini analiz ederek kurum kimliği ve imaj bileşenlerini incelemişlerdir. Yeniçeri Alemdar ve Kocaömer (2020) sos-

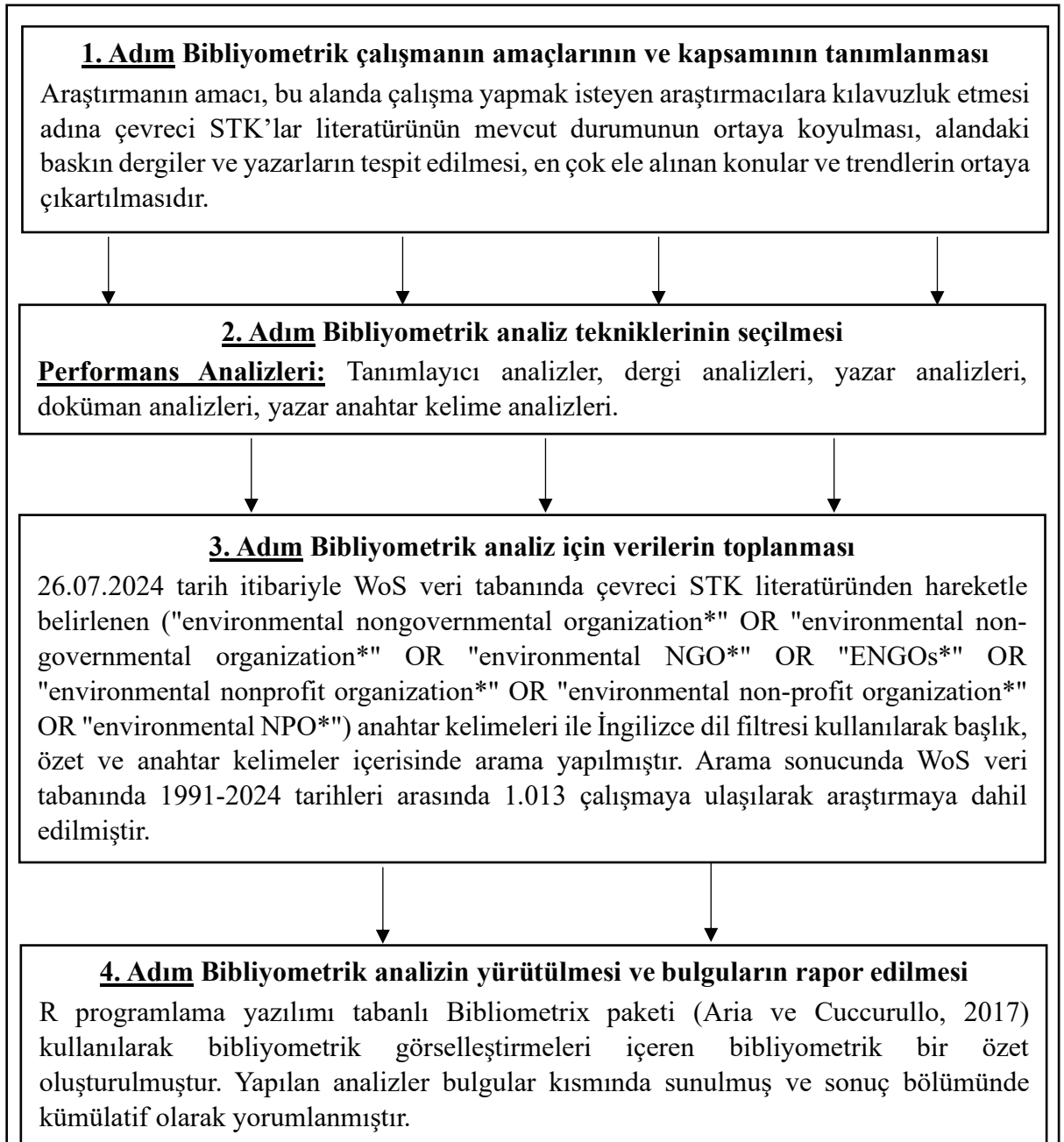
yal medya iletileri üzerinden diyalogsal iletişim ilkelerini, halkla ilişkiler modellerini ve etkileşimlerini anlamaya odaklanmaktadır. Yorulmaz (2023) işletmelerin örgütsel sürdürülebilirliklerinde çevreci STK'ların rolüne ilişkin araştırma önerisi sunarken, Yorulmaz ve Eti (2024) ise işletmelerde yeşil dönüşüm için STK'lar ile yapılan iş birliklerini, etki-leyici faktörlerinin önem derecelendirmesinin yapılması bağlamında ele almaktadırlar.

2.2. İşletme ve yönetim bilimleri disiplini ve STK'larda yönetim

İşletme ve yönetim bilimleri alanında çevreci STK'lara yönelik çalışmaların son derece kısıtlı olması nedeniyle literatür değerlendirilirken, çevrecilikten bağımsız olarak genel perspektiften tüm STK'lar ele alınmıştır. İşletme ve yönetim bilimleri disiplini ile ilişkili olarak STK'ları ele alan Lewis (2003) teorik çalışmasında STK'ların, kâr amaçlı işletme yönetimi ve kamu yönetimine ilişkin yönetim teorilerinin ve uygulamalarının kombinasyonu ile yönetilebileceği üzerinde durmaktadır. Aboramadan (2018) ise organizasyon teorisini temel aldığı teorik çalışmasında STK'ların ticari işletme prensip ve araçları ile yönetilebileceğini öne sürmektedir. Yazara göre STK'ların süreçleri ve çıktıları üzerinde baskı oluşturan görevleri, bu kuruluşları, hedeflenen diğer kriterlerin yanı sıra verimliliği ve etkinliği artırmak ve en az girdiyle en çok çıktıyı elde etmek için özel sektör tarafından benimsenen birçok tekniği benimsemeye itmektedir (Aboramadan, 2018:382). Bu kabullerden hareketle yazar, organizasyon teorisine dayalı bir STK yönetim çerçevesi önermektedir. Bu çerçeve içerisinde insan kaynakları, stratejik yönetim, organizasyon kültürü, ilişki yönetimi, lojistik ve tedarik zinciri yönetimi, pazarlama, proje yönetimi, performans ölçümleri ve finansal yönetim yer almaktadır (Aboramadan, 2018). Stratejik yönetimin uygulanması STK'larda işletmelere benzer şekilde yüksek öneme sahiptir. STK'lar misyon, vizyon ve değerler bildirgesine sahip olup, işletmelere benzer şekilde güçlü ve zayıf yönlerini, yakın ve uzak çevrelerini analiz etmelidirler. Analoui ve Samour (2012) Filistin'in Gazze

Şeridi'nde yürüttükleri araştırmada, ticari işletmeler için geliştirilen stratejik yönetim modelinin STK'lar için uygun olduğunu, çoğu STK'nın stratejik yönetim sistemlerini kullandığı ve stratejik yönetimi hizmet sunumunun kalitesini artırmak, hedeflere ulaşmak ve genel organizasyonel performansı artırmak için önemli bir araç olarak algıladığı sonuçlarını elde etmişlerdir. Kenya'da yürütülen bir başka araştırmada ise ticari işletmelerdeki stratejik yönetim prensiplerinin STK'lardaki uygulaması nicel yöntemlerle

incelenmiş ve STK'ların performans artışı bulguları elde edilmiştir (Leonard, 2024). Mikeladze(2023) STK'ların hedeflerine ulaşabilmeleri için ticari işletmelere benzer şekilde tam mali planlama, koordinasyon ve kontrolü içeren finansal yönetim yaklaşımına sahip olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Chenhall ve diğerleri (2010) STK'lar için ticari işletme uygulamalarının kullanılmasının önemine işaret ederken, Batti (2013) insan kaynakları yönetiminin önemine vurgu yapmaktadır.

Şekil 3.1. Bibliyometrik analiz prosedürü (Donthu vd. 2021)

Da Silva ve diğerlerinin (2020) nicel yöntemler ile yürüttükleri çalışma ile bu görüşler doğrulanmış, STK'larda insan kaynakları yönetimi uygulamalarının çalışan performansı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonuçları elde edilmiştir. Literatürdeki tüm bu çalışmalar, çevreci STK'ların yönetimine ilişkin konuların işletme ve yönetim bilimleri disiplini çatısı altında ele alınmasının gerekliliğine işaret etmektedir.

3. Metodoloji

Bu çalışmada, araştırma amaçlarına ve kapsamına en uygun ve bununla birlikte araştırma sorularına yanıt vermek için de en uygun yöntem olan bibliyometrik analiz yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmanın şeffaflığını sağlamak adına Donthu ve diğerleri (2021) tarafından geliştirilen "The Bibliometric Analysis Procedure" takip edilmiştir. Dört adımdan oluşan kılavuzun uygulama adımlarından ilki bibliyometrik çalışmanın amaçlarının ve kapsamının tanımlanması, ikincisi bibliyometrik analiz tekniklerinin seçilmesi, üçüncüsü bibliyometrik analiz için verilerin toplanması ve dördüncüsü bibliyometrik analizin yürütülmesi ve bulguların rapor edilmesidir (Donthu vd., 2021). Metodolojiye ilişkin detaylar Şekil 3.1'de özetlenerek sunulmuş ayrıca devam eden kısımda alt başlıklar ile kılavuz adımlarına uygun olarak aktarılmıştır.

Araştırma amaçları, alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara kılavuzluk etmesi adına çevreci STK'lar literatürünün mevcut durumunun ortaya koyulması; alandaki bas-
kın dergiler ve yazarların tespit edilmesi; en çok ele alınan konular ve trendlerin ortaya çıkartılması şeklinde sıralanabilir. Buna ek olarak işletme ve yönetim bilimleri alanında çevreci STK'lara yönelik araştırmaların değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Araştırma, sosyal bilimlerde etki değeri en yüksek dergileri bir araya getiren WoS veritabanında (Crossan ve Guatto 1996) yürütülmüştür. Araştırmanın literatüre yön veren etkili dergiler bağlamında yürütülmesi ile araştırmanın amacına ve sorularına ilişkin daha parlak bir görüş sağlanması amaçlanmıştır.

Literatürde çevreci STK'lara ilişkin makale sayısı 1000'e yakındır ve bibliyometrik analiz için uygun olan yeterli genişliğe sahiptir (Donthu vd., 2021). 3.2. (2.Adım) Bibliyometrik analiz tekniklerinin seçilmesi

Çalışmada bibliyometrik performans analizleri olarak: Tanımlayıcı analizler, dergi analizleri, yazar analizleri, doküman analizleri, yazar anahtar kelime analizleri kullanılmıştır.

3.3. (3. Adım) Bibliyometrik analiz için verilerin toplanması

26.07.2024 tarih itibarıyla WoS veri tabanında çevreci STK literatüründen hareketle belirlenen ("environmental nongovernmental organization*" OR "environmental non-governmental organization*" OR "environmental NGO*" OR "ENGOS*" OR "environmental nonprofit organization*" OR "environmental non-profit organization*" OR "environmental NPO*") anahtar kelimeleri ile İngilizce dil filtresi kullanılarak başlık, özet ve anahtar kelimeler içerisinde arama yapılmıştır.

Arama sonucunda WoS veri tabanında 1991-2024 tarihleri arasında, araştırma makalesi, bildiri, kitap bölümü, inceleme makalesi, editoryal materyal, haber ögesi, düzeltme ve toplantı özeti türlerinde 1.013 çalışmaya ulaşılarak araştırmaya dahil edilmiştir. Veri dosyasına ilişkin tanımlayıcı bilgiler araştırmanın bulgular kısmında Tablo 1'de sunulmuştur.

3.4. (4. Adım) Bibliyometrik Analizin Yürütülmesi ve Bulguların Rapor Edilmesi

R programlama yazılımı tabanlı Bibliometrix paketi (Aria ve Cuccurullo, 2017) kullanılarak bibliyometrik görselleştirmeleri içeren bibliyometrik bir özet oluşturulmuştur. Yapılan analizler bulgular kısmında sunulmuş ve sonuç bölümünde kümülatif olarak ele alınmıştır.

4. Bulgular

4.1. Tanımlayıcı analizler

Veri dosyasına ilişkin tanımlayıcı bilgiler Tablo 4.1’de yer almaktadır. Çalışmalar, 1991 yılından itibaren başlamaktadır. Toplam 1.013 yayın, 562 kaynak arasında dağılmaktadır. Yayınların yaş ortalaması 8,94 olup çok genç olduğu söylenemez. Alana ilişkin yıllık büyüme oranı %12,85’tir. 1.013 yayın içerisinde toplam 43.774 referansa atıf yapılmıştır. Yayınların 829 adet gibi büyük bir çoğunluğu araştırma makalelerinden oluşmaktadır.

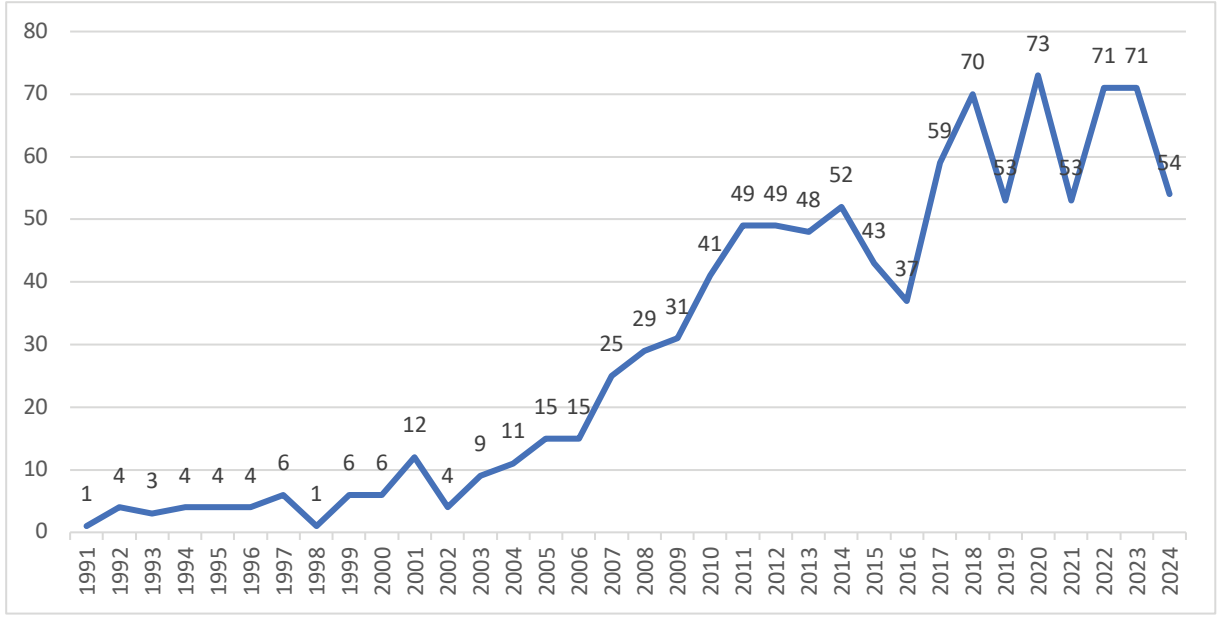
Yayınlarda 2.143 yazarın katkısı bulunmakta olup, 366 tek yazarlı yayın bulunmaktadır. Tek yazarlı yayınlarda toplam 332 yazar olması, 34 yazarın birden fazla kez tek yazarlı olarak yayın ürettiğini göstermektedir. Literatürün genelinde tek yazarlı yayınların oldukça fazla olduğu söylenebilir. Doküman başına ortalama yazar sayısı 2,49’dur ve %20,93 oranında uluslararası ortak yazarlık oranına sahiptir. Konunun evrenselliği göz önünde bulundurulduğunda uluslararası ortaklığın düşük olduğu söylenebilir.

Tablo 4.1. Veri dosyasına ilişkin tanımlayıcı bilgiler

Tanımlayıcı bilgiler	
Zaman aralığı	1991:2024
Kaynaklar (Dergiler, Kitaplar, vb.)	562
Dokümanlar	1.013
Yıllık büyüme oranı (%)	12,85
Dokümanların yaş ortalaması	8,94
Doküman başına ortalama atıf	18,41
Kullanılan referans sayısı	43.774
<i>Doküman içerikleri</i>	
Anahtar sözcükler (author’s keywords)	2.850
Yazar sayısı	2.143
<i>Yazar iş birliği</i>	
Tek yazarlı doküman sayısı	366
Tek yazarlı dokümanların yazarları	332
Doküman başına ortak yazarlık	2,49
Uluslararası ortak yazarlık (%)	20,93
<i>Doküman tipi</i>	
Araştırma makalesi	829
Bildiri	78
Kitap bölümü	44
İnceleme makalesi	38
Editoryal materyal	16
Haber ögesi	3
Düzeltilme	3
Toplantı özeti	2

Üretilen yayınların yıllara göre dağılımı Şekil 4.1’de sunulmaktadır. Genel perspektiften bakıldığında özellikle 2002 yılından sonra 2015 yılına kadar süren istikrarlı bir artış trendinden bahsedilebilir. 2017 yılı ve sonrasında ise yayın sayısı yıllık 50 yayının üzerinde seyretmekle birlikte inişli çıkışlı bir grafik

sergilemektedir. Yayın sayılarına göre alanın gelişme aşamasından olgunlaşma aşamasına doğru geçtiği çıkarımında bulunulabilir. Buna karşılık alanın birçok disiplin için ortak çalışma alanı olduğu göz önünde bulundurulduğunda ise henüz gelişme aşamasında olduğu çıkarımında bulunulabilir.

Şekil 4.1. Yıllık bilimsel üretim

4.2. Dergi analizleri

Bu kısımda dergilere (kaynaklara) ilişkin yayın sayısı, yayın oranı, lokal atıf sayısı ve lokal atıf oranı analizleri ile birlikte alandaki en etkili dergiler yer almaktadır. Tablo 4.2'de

en çok yayın yapan 10 dergi yayın sayıları ve tüm yayınlar içerisindeki oranlarına göre sıralanmaktadır. Bir diğer deyişle bu 10 dergi yayın sayıları göz önünde bulundurulduğunda konu ile en ilgili dergilerdir.

Tablo 4.2. Dergi yayın sayıları ve oranları

Dergi adı	Yayın sayısı	Tüm yayınlar içerisindeki oranı
ENVIRONMENTAL POLITICS	37	%3,65
MARINE POLICY	22	%2,17
SUSTAINABILITY	17	%1,68
FOREST POLICY AND ECONOMICS	13	%1,28
VOLUNTAS	11	%1,09
JOURNAL OF CLEANER PRODUCTION	10	%0,99
NONPROFIT AND VOLUNTARY SECTOR QUARTERLY	10	%0,99
PLOS ONE	10	%0,99
ENVIRONMENTAL POLICY AND GOVERNANCE	9	%0,89
OCEAN \& COASTAL MANAGEMENT	9	%0,89

Tablo incelendiğinde en çok yayın yapan ilk üç derginin yaptığı yayınların toplam yayınlar içerisindeki oranının %7,5 olduğu görülmektedir. İlk 10 derginin ise toplam yayınlar içerisindeki oranı %14,61'dir. Literatürde üretilen yayınların kaynaklar arasındaki dağılımı incelendiğinde yayın sayısı anlamında ilk üç sırada yer alan ENVIRONMENTAL POLITICS, MARINE POLICY ve SUSTAINABILITY dergilerinin etkinliğinden söz etmek mümkündür. Bununla birlikte ilk 10 derginin yayın üretimi içerisindeki %14,61'lik oranı da kaynak çeşitliliği an-

lamında alanın belirli dergilere indirgenemeyecek ölçekte geniş olduğu çıkarımında bulunulabilir.

Veri seti içerisindeki kaynakçalar (lokal) baz alındığında en çok atıf alan dergiler ve lokal referanslar içerisindeki oranı Tablo 4.3'te sunulmuştur. Bir başka deyişle bu dergiler, Tablo 4.1'de detaylıca sunulduğu şekliyle, veri seti içerisindeki 1.013 yayının kullandığı 43.774 referans içerisinde en çok yer alan dergilerdir.

Tablo 4.3. Dergi lokal referans gösterilme sayıları ve oranları

Dergi adı	Lokal atıf alma sayısı	Oran (tüm lokal referanslar)
ENVIRONMENTAL POLITICS	544	1,24%
JOURNAL OF CLEANER PRODUCTION	361	0,82%
MARINE POLICY	354	0,81%
ECOLOGICAL ECONOMICS	260	0,59%
NONPROFIT AND VOLUNTARY SECTOR QUARTERLY	255	0,58%
CHINA QUARTERLY	252	0,58%
BIOSCIENCE	237	0,54%
JOURNAL OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT	232	0,53%
ENERGY POLICY	207	0,47%
GLOBAL ENVIRONMENTAL CHANGE-HUMAN AND POLICY DIMENSIONS	201	0,46%

Tablo incelendiğinde ilk 10 derginin tüm lokal atıflar içerisinde %6,63'lük bir orana sahip olduğu görülmektedir. Literatürün genelinde dergiler arasında oransal olarak dengeli bir dağılımdan söz etmek mümkündür.

Tablo 4.4'te literatürde etki değeri en yüksek 10 dergi yer almaktadır. Tablo incelendiğinde çeşitli index parametreleri, yayın sayısı, atıf sayısı ve yayına başlangıç yıllarına göre lokal veri seti baz alındığında en etkili derginin ENVIRONMENTAL POLITICS

olduğu görülmektedir.

Genel hatları ile ele alındığında Tablo 4.2, Tablo 4.3 ve Tablo 4.4 ile çevreci STK'lar yazınına domine eden ve alanı entelektüel anlamda besleyen kaynaklara ilişkin bilgiler sunulmuştur. Dolayısıyla bu bilgiler araştırmacılara hem mevcuttaki kaynakları göstermesi hem de araştırmaların yayınlanabileceği kaynakları göstermesi bakımından rehber bilgilerdir.

Tablo 4.4. Etki değeri en yüksek dergiler

Dergi adı	h_index	g_index	m_index	Toplam atıf	Yayın sayısı	Yayın başlangıç yılı
ENVIRONMENTAL POLITICS	20	29	0,952	921	37	2004
MARINE POLICY	11	18	0,423	334	22	1999
FOREST POLICY AND ECONOMICS	10	13	0,417	341	13	2001
JOURNAL OF CLEANER PRODUCTION	8	10	0,364	791	10	2003
ECOLOGICAL ECONOMICS	7	7	0,35	286	7	2005
JOURNAL OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT	7	7	0,333	515	7	2004
GLOBAL ENVIRONMENTAL CHANGE-HUMAN AND POLICY DIMENSIONS	6	6	0,353	344	6	2008
NONPROFIT AND VOLUNTARY SECTOR QUARTERLY	6	9	0,353	98	10	2008
PLOS ONE	6	9	0,5	91	10	2013
SUSTAINABILITY	6	8	0,5	86	17	2013

Tablo 4.5. Yazar yayın sayıları

Yazar	Yayın Sayısı
TANG SY	9
FAGAN A	8
GRITTEN D	7
WANG Y	7
BOEHMELT T	6
ROOTES C	6
GREENSPAN I	5
LI H	5
LI Y	5
LIU Y	5

4.3. Yazar analizleri

Bu başlık altında yazarlara ilişkin olarak yayın sayısı ve atıf sayısı analizleri ile birlikte alandaki en etkili yazarlar yer almaktadır. Ayrıca Sankey diyagramı vasıtasıyla dergiler, yazarlar ve ülkelere ilişkin bağlantıların ilişkisine yer verilmiştir.

En çok yayın yapan, dolayısıyla en üretken 10 yazar Tablo 4.5'te sunulmaktadır. Üretkenlik aynı zamanda etkililik anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla etkililik için ayrı bir inceleme yapılması gerekmektedir.

Tablo 4.6’da ise literatürde etki değeri en yüksek 10 yazar yer almaktadır. Etki değeri

yüksekliği yayın sayısından bağımsız olarak düşünülmalıdır.

Tablo 4.6. Etki değeri en yüksek yazarlar

Yazar adı	h_index	g_index	m_index	Toplam atıf	Yayın sayısı	Yayın başlangıç yılı
FAGAN A	7	8	0,412	131	8	2008
TANG SY	7	9	0,412	454	9	2008
BOEHMELT T	6	6	0,5	149	6	2013
ROOTES C	6	6	0,375	205	6	2009
GREENSPAN I	5	5	0,357	123	5	2011
GRITTEN D	5	7	0,278	98	7	2007
CARMIN JA	4	4	0,25	166	4	2009
HANDY F	4	4	0,286	117	4	2011
LI G	4	4	0,571	260	4	2018
LI H	4	5	0,5	143	5	2017

Tablo incelendiğinde lokal veri seti içerisinde en etkili yazar olan FAGAN’ın 8 yayın ve 131 atıf ile en yüksek yayın ve atıf sayısına sahip yazar olmadığı görülmektedir. Ayrıca Tablo 4.5 ve Tablo 4.6 birlikte değerlendirildiğinde en çok yayına sahip 10 yazarın tamamının en etkili 10 yazar arasında yer almadığı görülmektedir.

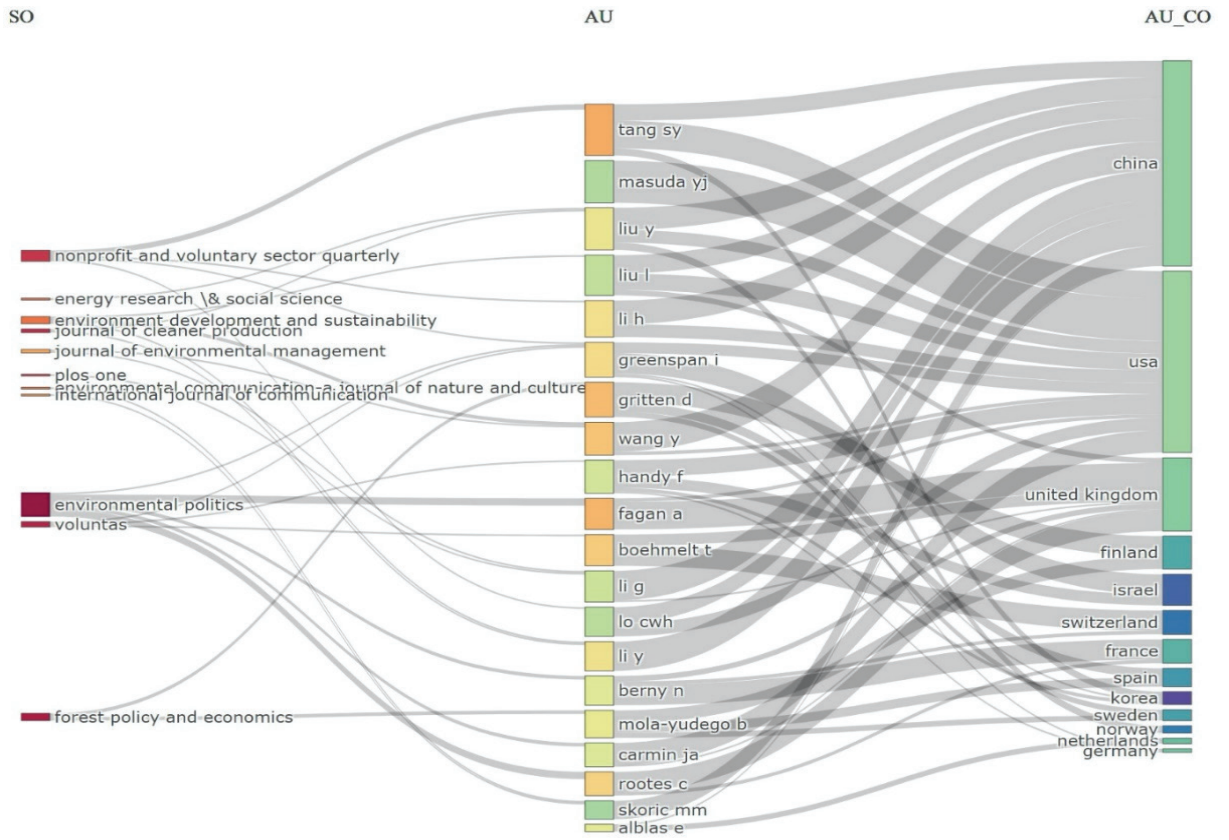
Tablo 4.5 ve Tablo 4.6 ile çevreci STK’lar alanındaki en üretken ve etkili yazarlara ilişkin bilgiler sunulmuştur. Dolayısıyla bu bilgiler araştırmacılara hem mevcuttaki üretken ve etkili yazarları ayrı ayrı göstermesi hem de araştırmacıların kurabileceği potansiyel iş birlikleri bakımından rehber bilgilerdir.

Şekil 4.2’de Sankey diyagramı kullanılarak, alanyazındaki kaynaklar, yazarlar ve ülkelere ilişkin bağlantıların (*three fields plot*) görsel bir temsili sunulmaktadır. Diyagram üzerindeki hatların kalınlığı ilişkinin yoğunluğunu göstermektedir. Diyagram incelendi-

ğinde alanyazında yazarların üretkenlikleri çerçevesinde Çin, Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık ülkelerinin etkinlikleri öne çıkmaktadır. Bununla birlikte Afrika ülkelerinde konuya olan ilginin düşük olduğu çıkarımında da bulunulabilir.

4.4. Doküman analizleri

Bu kısımda en çok atıf alan dokümanlar Tablo 4.7’de sunulmaktadır. Atıf sayıları sadece veri içerisinden değil, global atıf sayılarıdır. Bununla birlikte veri tabanlarını daha geniş ölçekli olarak değerlendirebilmek için Google Scholar atıf sayıları da verilmiştir. Böylece sadece WoS veri tabanlarındaki atıflarla sınırlı kalınmayıp daha geniş bir veri tabanı yelpazesinden gelen atıflar gösterilmektedir. Alana yön veren ve entelektüel olarak besleyen dokümanların tespitini sağlayan bu analizler, alana ilişkin mevcut durumun resmedilmesi amacıyla hizmet etmektedir.

Şekil 4.2. Sankey diyagram (dergi-yazar-ülke ilişkileri)

Tablo 4.7. En çok atıf alan dokümanlar

En Çok Atıf Alan Dokümanlar	Global Atıf	Google Scholar Atıfları
Schlosberg, D., & Collins, L. B. (2014). From environmental to climate justice: climate change and the discourse of environmental justice.	485	1187
Manzini, E., & Vezzoli, C. (2003). A strategic design approach to develop sustainable product service systems: examples taken from the 'environmentally friendly innovation' Italian prize.	431	1151
Yang, G. (2005). Environmental NGOs and institutional dynamics in China.	336	784
Tear, T. H., Kareiva, P., Angermeier, P. L., Comer, P., Czech, B., Kautz, R., ... & Wilhere, G. (2005). How much is enough? The recurrent problem of setting measurable objectives in conservation.	220	398
Beymer-Farris, B. A., & Bassett, T. J. (2012). The REDD menace: Resurgent protectionism in Tanzania's mangrove forests.	211	460
Li, G., He, Q., Shao, S., & Cao, J. (2018). Environmental non-governmental organizations and urban environmental governance: Evidence from China.	207	248
Huijts, N. M., Midden, C. J., & Meijnders, A. L. (2007). Social acceptance of carbon dioxide storage.	192	401
Brosius, J. P. (1999). Analyses and interventions: Anthropological engagements with environmentalism.	192	653
McCarthy, J. (2005). Scale, sovereignty, and strategy in environmental governance.	174	369
Gray, S., Chan, A., Clark, D., & Jordan, R. (2012). Modeling the integration of stakeholder knowledge in social-ecological decision-making: Benefits and limitations to knowledge diversity.	165	295

4.5. Yazar anahtar kelime analizleri

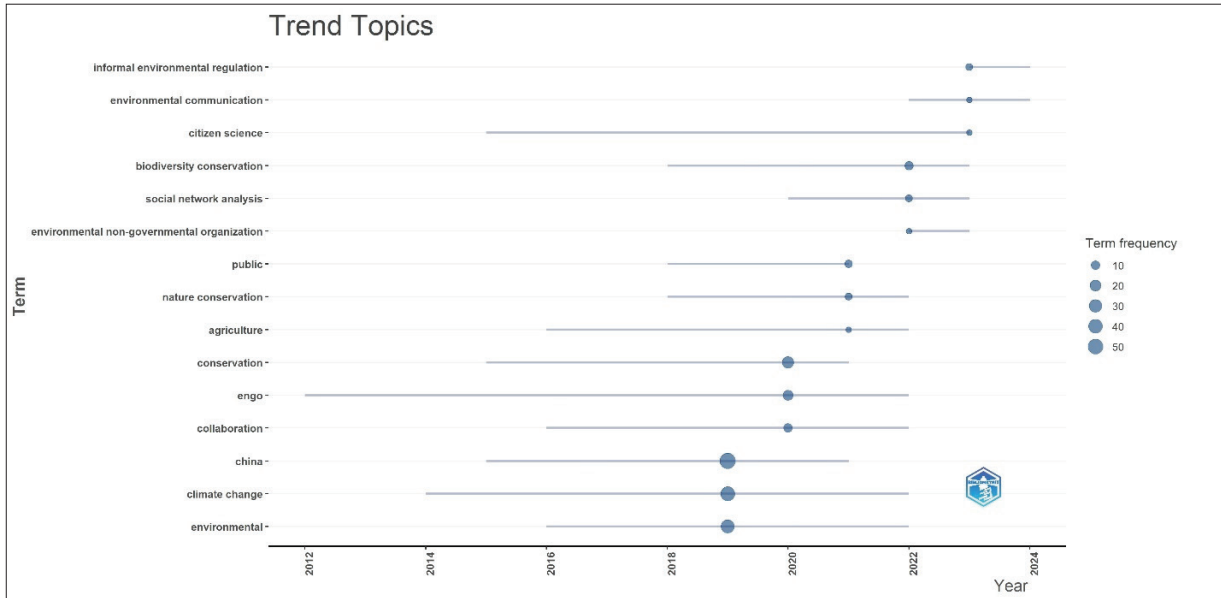
Yazar anahtar kelimeleri ilk 30 kelime ile sınırlı olacak şekilde kullanım sıklığına göre sıralı olarak Tablo 4.8'de yer almaktadır. Tablo 4.8 incelendiğinde literatürde Çin ülkesinin anahtar kelime olarak öne çıkması ile bu ülkede çevreci STK'lara ilişkin gündemin mevcudiyetinden bahsedilebilir. İklim değişikliği ise kullanım sıklığı ile öne çıkan bir başka anahtar kelimedir. Bunların yanı sıra, sivil toplum, çevresel yönetim, halk katılımı

öne çıkmakta olan anahtar kelimelerdendir.

Yazar anahtar kelimelerinin yıllara göre kullanım eğilimleri Şekil 4.3'te sunulmaktadır. Grafik 2019-2024 dönemine odaklanacak şekilde ve yıl başına üç kelime ile sınırlandırılmıştır. Şekil 4.3 incelendiğinde literatürdeki güncel konular olarak, gayri resmi çevresel regülasyonlar ve çevresel iletişim öne çıkmaktadır. Vatandaş bilimi, biyolojik çeşitliliğin korunması, sosyal ağ analizi ise önde gelen diğer güncel konulardandır.

Tablo 4.8. En sık kullanılan yazar anahtar kelimeleri

Anahtar Kelime	Kullanım Sıklığı	Anahtar Kelime	Kullanım Sıklığı
environmental ngo	140	biodiversity	13
ngo	93	participation	13
china	56	policy	13
environment	45	sustainable development	13
climate change	42	organizations	12
environmental	34	social movements	12
civil society	32	canada	11
environmental governance	31	environmental activism	11
governance	30	legitimacy	11
public participation	28	management	11
conservation	24	collaboration	10
sustainability	22	environmental justice	10
stakeholders	18	environmental movement	10
social media	16	european union	10
environmentalism	14	indonesia	10

Şekil 4.3. Yazar anahtar kelimelerinin yıllara göre kullanım eğilimleri

Tablo 4.8 ve Şekil 4.3 literatürdeki araştırma konularına ilişkin yazar anahtar kelimelerinden yola çıkarak, konuların popülerlikleri ve ele alınma yoğunluklarının tespit edilmesinde ayrıca literatürdeki trendlerin

belirlenmesinde önemli göstergelerdir. Güncel konuları ve güncelliğini yitirmeye başlayan konuları göstermesi bakımından gelecek araştırmacılara rehberlik yapan bilgilerdir.

4.6. Literatüre işletme ve yönetim bilimleri perspektifinden bir bakış

Çevreci STK'lar literatürüne ilişkin 1.013 dokümandan oluşan veri seti içerisinde WoS-kategorilerine göre "business" kategorisinde 43, "management" kategorisinde ise 29 doküman bulunmaktadır. Her iki kategori birlikte filtrelendiğinde ortak 13 doküman birleştirilerek 59 dokümana ulaşılmaktadır.

Tablo 4.9'da çevreci STK'lar literatüründe işletme ve yönetim bilimleri disiplini-

ne ilişkin etki değeri en yüksek dergiler yer almaktadır. Tablo ayrıca birden fazla yayını olan dergileri ve atıf sayılarını da içermektedir. Etki değeri en yüksek ilk üç dergi sırasıyla; yayın hayatına 2005 yılında başlayan dergiler olan JOURNAL OF BUSINESS ETHICS, ORGANIZATION \& ENVIRONMENT ve yayın hayatına 2011 yılında başlayan BUSINESS STRATEGY AND THE ENVIRONMENT dergileridir.

Tablo 4.9. İşletme ve yönetim bilimleri alanında etki değeri en yüksek dergiler

Dergi adı	h_index	g_index	m_index	Toplam atıf	Yayın sayısı	Yayın başlangıç yılı
JOURNAL OF BUSINESS ETHICS	4	4	0,2	297	4	2005
ORGANIZATION \& ENVIRONMENT	4	4	0,2	71	4	2005
BUSINESS STRATEGY AND THE ENVIRONMENT	3	4	0,214	116	4	2011
INTERNATIONAL JOURNAL OF NONPROFIT AND VOLUNTARY SECTOR MARKETING	3	3	0,214	81	3	2011
TECHNOLOGICAL FORECASTING AND SOCIAL CHANGE	3	3	0,5	173	3	2019
CORPORATE REPUTATION REVIEW	2	3	0,125	11	3	2009
CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND ENVIRONMENTAL MANAGEMENT	2	2	0,118	98	2	2008
PUBLIC RELATIONS REVIEW	2	2	0,133	74	2	2010
JOURNAL OF BUSINESS ETHICS	4	4	0,2	297	4	2005
ORGANIZATION \& ENVIRONMENT	4	4	0,2	71	4	2005

Tablo 4.10’da işletme ve yönetim bilimleri disiplininde çevreci STK’lara ilişkin yayın yapan yazarlar içerisinde etki gücü en yüksek olan yazarlar listelenmektedir. Listede yazar-

ların yayın sayıları ve atıf sayıları da yer almaktadır. GREENSPAN, HANDY ve JONES sırasıyla etki gücü en yüksek ilk üç yazardır.

Tablo 4.10. İşletme ve yönetim bilimleri disiplininde etki gücü en yüksek yazarlar

Yazar adı	h_index	g_index	m_index	Toplam atıf	Yayın sayısı	Yayın başlangıç yılı
GREENSPAN I	2	2	0,143	90	2	2011
HANDY F	2	2	0,143	90	2	2011
JONES JA	2	2	0,333	6	2	2019
ZHANG L	2	2	0,333	151	2	2019
ANDERSSON P	1	1	0,091	1	1	2014
ANOZIE MC	1	1	0,2	3	1	2020
ARGENTI PA	1	2	0,125	5	2	2017
BALANLI Z	1	1	0,1	1	1	2015
BANDINELLI R	1	1	0,125	6	1	2017
BENQUEREL R	1	1	0,091	23	1	2014

Veri içerisinde işletme ve yönetim bilimleri disiplinine ilişkin, en çok atıf alan dokümanlar Tablo 4.11’de sunulmaktadır. Atıf sayıları sadece veri içerisinde değil, global atıf sayılarıdır. Bununla birlikte veri tabanlarını daha geniş ölçekli olarak değerlendirebilmek

için Google Scholar atıf sayıları da verilmiştir. Böylece sadece WoS veri tabanlarındaki atıflarla sınırlı kalınmayıp daha geniş bir veri tabanı yelpazesinden gelen atıflar gösterilmektedir.

Tablo 4.11. İşletme ve yönetim bilimleri disipliniinde en çok atıf alan dokümanlar

En Çok Atıf Alan Dokümanlar	Global Atıf	Google Scholar Atıfları
Zhao, L., Zhang, L., Sun, J., & He, P. (2022). Can public participation constraints promote green technological innovation of Chinese enterprises? The moderating role of government environmental regulatory enforcement.	109	132
Darnall, N., Ji, H., & Vázquez-Brust, D. A. (2018). Third-party certification, sponsorship, and consumers’ ecolabel use.	107	210
Thijssens, T., Bollen, L., & Hassink, H. (2015). Secondary stakeholder influence on CSR disclosure: An application of stakeholder salience theory.	100	234
Van Huijstee, M., & Glasbergen, P. (2008). The practice of stakeholder dialogue between multinationals and NGOs.	83	225
Hendry, J. R. (2005). Stakeholder influence strategies: An empirical exploration.	76	216
McDougle, L. M., Greenspan, I., & Handy, F. (2011). Generation green: understanding the motivations and mechanisms influencing young adults’ environmental volunteering.	70	181
Liu, L., Zhang, M., Hendry, L. C., Bu, M., & Wang, S. (2018). Supplier development practices for sustainability: A multi-stakeholder perspective.	62	120
Yang, A., & Taylor, M. (2010). Relationship-building by Chinese ENGOS’ websites: Education, not activation.	54	113
Li, G., Shao, S., & Zhang, L. (2019). Green supply chain behavior and business performance: Evidence from China.	42	56
Johnson, J. L., Dooley, K. J., Hyatt, D. G., & Hutson, A. M. (2018). Emerging discourse incubator: Cross-sector relations in global supply chains: A social capital perspective.	39	64

İşletme ve yönetim bilimleri literatüründe çevreci STK'ları konu edinen ve en çok atıf alan dokümanlara ilişkin özet bilgiler Tablo 4.12'de sunulmuştur. Tablo doküman adı ve

ele aldığı konuyu içerirken, devam eden kı-sımda çalışmalara ilişkin daha geniş bilgiler sunulmaktadır.

Tablo 4.12. En çok atıf alan dokümanların konuları

Doküman	Konu
Zhao vd. (2022)	Yeşil dönüşüm ve çevreci STK'ların rolü.
Darnall vd. (2018)	Çevreci STK yeşil sertifikalarına yönelik tüketici güveni.
Thijssens vd. (2015)	İşletmelerde KSS ve çevreci STK'lar.
Van Huijstee ve Glasbergen (2008)	Çokuluslu şirketler ve çevreci STK'lar arasındaki diyalog.
Hendry (2005)	Yeşil dönüşüm ve çevreci STK'ların rolü.
McDougle vd. (2011)	Çevreci STK'larda gönüllülük.
Liu vd. (2018)	Yeşil tedarik zinciri ve çevreci STK'lar.
Yang ve Taylor (2010)	Çevreci STK'ların çevreleriyle ilişki kurma işlevleri.
Li vd. (2019)	Yeşil tedarik zinciri ve çevreci STK'lar.
Johnson vd. (2018)	Yeşil dönüşüm ve çevreci STK'ların rolü.

İşletme ve yönetim bilimleri disiplini çatısı altında çevreci STK'lara ilişkin en güçlü yayınlar incelendiğinde; Zhao ve diğerleri (2022) çalışması hem yayın tarihi olarak en güncel, hem de en yüksek atıf sayısına sahip çalışmadır. Zhao ve diğerlerinin (2022) araştırması Çin'de çevreyi kirleten işletmelerin yeşil dönüşüm ve inovasyonunda çevreci STK'ların rolüne odaklanmaktadır. Darnall ve diğerleri (2018) çalışması, tüketicilerin çevreci STK'lar tarafından desteklenen ve sertifikalandırılan çevre dostu ürün ve hizmet etiketlerine olan güvenine yöneliktir.

Thijssens ve diğerleri (2015) ticari işletmelerin ikincil paydaşı olarak çevreci STK'ların bu işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk açıklamalarına ilişkin yönetsel karar alma süreci üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Van Huijstee ve Glasbergen (2008) çokuluslu şirketler ve çevreci STK'lar arasındaki diyalogu paydaşlık ilişkileri temelinde incelemektedir. Hendry (2005) çalışması tica-

ri işletmelerin doğal çevreyle ilişkili faaliyetlerini olumlu yönde değiştirme konusunda, çevreci STK'ların onları etkilemeye yönelik strateji seçimleri ve kullanımlarını anlamaya yöneliktir.

McDougle ve diğerleri (2011) çevreci STK'ların gönüllülerine yönelik bir çalışma yürütmüşlerdir. Liu ve diğerleri (2018) sürdürülebilir tedarik zincirlerine yönelik çalışmalarında sürdürülebilir tedarikçi geliştirme uygulamalarında çevreci STK'ların katkılarını incelemektedirler. Yang ve Taylor (2010) araştırması Çin'li çevreci STK'ların çevreleriyle ilişki kurma işlevlerine yöneliktir. Yeşil tedarik zincirine odaklanan bir başka araştırmada Li ve diğerleri (2019) çevreci STK'lar tarafından geliştirilen bir endeksi kullanmaktadır. Araştırmalarında tedarik zinciri perspektifini kullanan Johnson ve diğerleri (2018) ise çevreci STK'ların iş birliği yoluyla ticari işletmelerin çevresel performanslarını geliştirmelerine odaklanmaktadır.

İşletme ve yönetim bilimleri disiplini çatısı altında çevreci STK'lara ilişkin en güçlü araştırmalar değerlendirildiğinde çoğunlukla ticari işletmeler ile çevreci STK ilişkilerine odaklandıkları görülmektedir (Zhao vd., 2022; Thijssens vd. 2015; Van Huijstee ve Glasbergen, 2008; Hendry, 2005; Liu vd., 2018; Li vd., 2019; Johnson vd., 2018). En çok atıf alan çalışmalar içerisinde çevreci STK'ların yönetimini ele alan çalışmaya rastlanmamaktadır. Her ne kadar çevreci STK literatürü işletme ve yönetim bilimleri disiplinine ait çalışmaları içermesi açısından yayın sayısı olarak sınırlı olsa da bu sınırlılık içerisinde çevreci STK'ların yönetimine ilişkin çalışma eksikliği de ayrıca öne çıkmaktadır.

5. Tartışma ve Sonuç

Toplumun her kesimine dokunan yapıları, her geçen gün artan sayıları ve genişleyen etki alanları nedeniyle STK'lar üzerine yapılacak araştırmalar önem arz etmektedir. Türkiye'nin on ve on birinci kalkınma planlarında yer alan STK'lara on ikinci kalkınma planında da yer verilmesi, ayrıca TÜBİTAK tarafından bu konuda araştırma çağrısı açılması konunun Türkiye'deki önemini göstermektedir. Bu araştırma ile konu çevreci STK'lar bağlamına indirgenerek özelleştirilmiştir. Odak noktası çevre olan, çevre sorunlarını ele alan veya ele alınmasına katkıda bulunan çevreci STK'lar, sürdürülebilirliğin toplumlar nezdindeki artan önemine paralel olarak küresel ölçekte de önem kazanmaktadır. Çevreci STK'ların artan önemi ile birlikte bu kuruluşların varlıklarını sürdürülebilmeleri ve devamlılıklarının sağlanabilmesi de önem kazanmıştır. Bunun yanı sıra aktivistlik gibi kendilerine has özellikleri de olması nedeniyle STK literatürü içerisinde ayrıca ele alınmaları gerekmektedir.

STK'ların varlıklarını sürdürmek amacıyla kurdukları iktisadi işletmeler ve yürüttükleri ticari faaliyetler dolayısıyla da işletme ve yönetim bilimleri disiplini perspektifiyle yapılan araştırmalar önem arz etmektedir. Bu kapsamda bu çalışma, literatürde çevreci STK'ların yönetilmesine ilişkin araştırma boşluğundan da hareketle, konunun işletme

ve yönetim bilimleri perspektifi ile ele alınması gerekliliğine dikkat çekmeyi amaçlamıştır. İlgili amaç doğrultusunda gelecek çalışmalara da rehberlik edecek şekilde, çevreci STK'lar literatürünün dergiler, yazarlar ve konular bağlamında mevcut durumu ele alınmıştır. Buna ilave olarak konunun işletme ve yönetim bilimleri disiplininde ele alınması gerekliliğine yönelik içgörüler sunulmuştur.

Çevreci STK'lara ilişkin tek yazarlı yayınların çokluğuna ve uluslararası ortak yazarlı çalışmaların azlığına işaret eden bulgulardan hareketle sonuç olarak özellikle uluslararası ortaklı yayınların çoğaltılması önerisinde bulunmaktadır. Böylelikle kendilerine has özellikleri olan çevreci STK'ların çeşitli ülke bağlamlarında büründükleri kimlikler ve sahip oldukları farklı karakteristik özellikler de irdelenebilir. Bu kimlik ve karakteristik farklılıklarının oluşmasına sebep olabilecek toplum karakteristikleri, ülke yönetimleri ya da coğrafi koşullar gibi faktörler ortaya koyulurken, buradan hareketle de çevreci STK'ların yönetilmesinde bağlamsal koşulların da dahil edildiği yönergeler oluşturulabilir.

Çevreci STK'ları konu edinen dergilerin yayın sayısı ve atıflar bakımından dengeli dağılımına işaret eden bulgulardan hareketle sonuç olarak bu konuda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar belirli bir dergiye koşullanıp kısıtlanmamalıdır. Bulgulardan hareketle, çevreci STK konusuna yönelik çalışmaların çevre ve sürdürülebilirlik konularına odaklanan dergilerce kabul gördüğü sonucuna ulaşılmaktadır. Her ne kadar sosyal konulara odaklanan kimi dergiler de etki, yayın sayısı ve atıf bakımından listelenen dergiler arasında yer alsada çoğunluğun çevre temalı dergilerden oluşması, çevreci STK'lar konusunun diğer STK'lardan ayrıştığına işaret ederek bu araştırmanın iç görülerini de doğrular niteliktedir.

Üretken ve etkili yazarlara ilişkin bulgular alandaki yüksek yayın sayılarının aynı oranda etkiye sahip olmadığını göstermektedir. Gelecek çalışmalar için kaynakça oluşturma ve çalışmaların temellendirilmesi süreçlerinde

araştırmacılar tarafından çalışmanın bu bulgularının özellikle dikkate alınması önerilmektedir. Anahtar kelime ve güncel konulara ilişkin bulgulara dayanarak gelecek araştırmalarda, popüler olan çevresel yönetim ve gayri resmi regülasyon konularına odaklanılmasının yanı sıra, ele alınmayan çevreci STK'larda yönetim konusuna da odaklanması önerilmektedir.

Ülkelere ilişkin bulgularda öne çıkan Çin, Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık ülkelerinin etkinlikleri ve Afrika ülkelerinin bulgularda yer almaması gelecek çalışmalar için yeni araştırma soruları ve önermeler doğurmaktadır. Bahsedilen ülkelerde çevreci STK'ların yüksek etkinliğe sahip olması ya da bilimsel araştırmaların bu yönde yoğunlaşması çıkarımı ve Afrika ülkelerinde STK'ların düşük etkinliği ya da bilimsel araştırmaların gündemi olmaması çıkarımı doğrulanma ihtiyacı olan önermelerden birisidir. Diğer taraftan bu araştırmanın yürütüldüğü WoS veri tabanı da dikkate alındığında Afrika ülkelerinde gerek nitelikli araştırmacı sayısının azlığı, gerekse ekonomik koşullar nedeni ile veri tabanındaki dergilerin yayın ücretlerinin karşılanmasında yaşanan sıkıntılar nedeni ile bu alanda yayın üretilmemesi bir araştırma sorusu olarak ele alınmalıdır.

Bulgularda Türkiye'den herhangi bir derginin ya da yazarın yer almaması da yukarıdaki benzer araştırma soruları ve önermeleri doğurmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'de son zamanlarda çevreye ilişkin faaliyette bulunan STK'ların sayısındaki artış, bu kurumlara ilişkin bilimsel yol göstericilik sayesinde sağlam temellere oturtulabilir. Bilimsel alt-yapıdan yoksun organik büyüyen yapılarda yaşanabilecek çeşitli sorunların önüne geçmek için ve ayrıca devlet tarafından konuya verilen önemle de paralel olarak alandaki araştırmalar artırılarak geniş bir literatür oluşturulmalıdır. Ayrıca Tübitak proje çağrılarının neticesinde desteklenen projeler nitelikli yayınlara dönüştürülerek alanda Türkiye'nin etkinliği artırılmalıdır. Bu durum sayesinde Türkiye bağlamında dolaylı olarak çevresel sürdürülebilirliğe de katkı sunulabilir.

Bulgulara göre sınırlı sayıda çalışma çevreci STK'ları işletme ve yönetim bilimleri perspektifi içerisinde ele almaktadır. Bu çalışmalar da çoğunlukla ticari işletmeler ile çevreci STK'ların ilişkilerine odaklanmaktadır. Çevreci STK'ların yönetilmesine ilişkin bir araştırma boşluğu bulunmaktadır. Gelecek araştırmalarda çevreci STK'lar, bu çalışmada gerekelendirildiği ve temellendirildiği şekliyle, işletme yönetimi araçlarının çevreci STK'ların yönetimine entegre edilmesi ve bu kapsamda kullanılmasına odaklanmalıdır. Böylelikle uygulayıcılara yönelik bilimsel temelli yol göstericilik sağlanırken alandaki literatürün gelişimine de katkı sunulabilir.

Bu çalışma sonucunda, çevreci STK'ların yönetimine ilişkin çalışmalar yürütülerek ayrı bir literatür oluşturulması araştırmacılara önerilmektedir. Bir diğer deyişle çevreci STK yönetimi literatürü, STK yönetimi literatüründen ayrıştırılmalıdır. STK yönetimi konusu kısmen işletme ve yönetim bilimleri literatüründe ele alınmaktadır. Fakat bu öneri, çevreci STK'ların diğer STK'lardan farklılıklarına ve kendilerine has özelliklerine ilişkin literatür taraması temelli çıkarımlara ve bibliyometrik analizler sonucunda ortaya konulan, çevreci STK yönetimine ilişkin çalışma eksikliklerine dayanmaktadır.

Her araştırmanın olduğu gibi bu araştırmanın da birtakım kısıtları mevcuttur. Araştırma her ne kadar etki değeri en yüksek dergileri bir araya getiren WoS veritabanında yürütülmüş olsa da bu aynı zamanda araştırmanın kısıtlılıklarından birisidir. Sonraki araştırmalar Scopus gibi veritabanlarını da içerecek şekilde genişletilebilir. Literatürün meta analizi, nicel veya nitel içerik analizi gibi farklı tekniklerle de incelenmesi gelecek çalışmalar için önerilmektedir. Böylelikle bu çalışma ile birlikte söz konusu yöntemlerin sonuçlarının da kümülatif olarak ele alınmasıyla konuya ilişkin daha derinlemesine çıkarımlar ortaya koyulabilir.

References

- Abiddin, N. Z., Ibrahim, I., & Abdul Aziz, S. A. (2022). Non-governmental organisations (NGOs) and their part towards sustainable community development. *Sustainability*, 14(8), 4386.
- Aboramadan, M. (2018). NGOs management: a roadmap to effective practices. *Journal of Global Responsibility*, 9(4), 372-387.
- Aktaş, Ü. N., & Akdeve, E. (2024). Türkiye’de sosyal girişimcilik ve gelişim süreci. *Öneri Dergisi*, 19(61), 164-185.
- Altunyuva, F. B. (2023). Enerji güvenliği politika yapıcı aktörler. *Journal of Awareness*. 8(1): 19-23.
- Analoui, F., & Samour, A. (2012). Strategic management: the case of NGOs in Palestine. *Management Research Review*, 35(6), 473-489.
- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959-975
- Azis, A. A. (2022). The role of non-governmental organizations (ngo’s) in shaping environmental policies. In Universitas Lampung International Conference on Social Sciences (ULICoSS 2021) (pp. 490-496). Atlantis Press.
- Batti, R. C. (2013). Human resource management challenges facing local NGOs. *Technology*, 2(4), 87-95.
- Bhardwaj, P., & Madan, P. (2023). Drift in Research in Women Empowerment and NGOs: A Bibliometric Analysis of Scopus-Indexed Publications (1993-2022). In *Corporate Sustainability as a Tool for Improving Economic, Social, and Environmental Performance* (pp. 85-100). IGI Global.
- Chenhall, R. H., Hall, M., & Smith, D. (2010). The role of management control systems in NGOs. *Chartered Institute of Management Accountants*, 6(6), 1-5.
- Comfort, S. E., & Blankenship, J. (2021). Curated journalism: A field theory approach to journalistic production by environmental non-governmental organizations. *Journalism*, 22(2), 501-518.
- Crossan, M., & Guatto, T. (1996). Organizational learning research profile. *Journal of Organizational Change Management*, 9(1), 107-112.
- Da Silva, J., Riana, I. G., & Soares, A. D. C. (2020). The effect of human resources management practices on innovation and employee performance (study conducted at NGOs members of FONGTIL) dili. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 7(9), 322-330.
- Darnall, N., Ji, H., & Vázquez-Brust, D. A. (2018). Third-party certification, sponsorship, and consumers’ ecolabel use. *Journal of Business Ethics*, 150, 953-969.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Ellili, N. O. D. (2024). Bibliometric analysis of sustainability papers: Evidence from Environment, Development and sustainability. *Environment, development and sustainability*, 26(4), 8183-8209.
- Güler, E. (2023). Türkiye’de Çevreci Sivil Toplum Örgütleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 25(45), 1143-1159.
- Habila, O. Y. (2022). Comparative analysis on perspectives of environmental and non-environmental NGOs on solid waste management in Jos metropolis, Nigeria. *Sustinere: Journal of Environment and Sustainability*, 6(1), 26-43.
- Harman, S. (2014). Sivil Toplum Kuruluşlarının Turizm Sistemindeki İşlevleri Üzerine Bir İnceleme/A Theoretical Review On Functions Of Non-Governmental Organizations In The Tourism System. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(26), 343-360.
- Hendry, J. R. (2005). Stakeholder influence strategies: An empirical exploration. *Journal of Business Ethics*, 61, 79-99.
- Hussain, M. R., Szabados, G. N., Muhammad, K. B., Omarli, S., Murtaza, S. A., & Molnár, E. (2023). Examining the convergence of dominant themes related to social entrepreneurship, NGOs and globalization—A systematic literature review. *Plos one*, 18(5), e0283093.
- Johnson, J. L., Dooley, K. J., Hyatt, D. G., & Hutson, A. M. (2018). Emerging discourse incubator: Crosssector relations in global supply chains: A social capital perspective. *Journal of Supply Chain Management*, 54(2), 21-33.
- Karayel Bilbil, E., & Şen, T. (2023). Türkiye’de çevreci STK’ların kurumsal kimlik ve imaj bileşenlerinin analizi. *Selçuk İletişim*, 16(1), 166-201.
- Kart, M. & Demir, A. (2022). The Role of non-governmental organizations on environmental policy decisions: The case of Turkey. *Turkish Studies - Economy*, 17(3), 713-725.
- Keleş, M., & Özkan, Y. (2018). Çevreci sivil toplum kuruluşu çalışanlarının sosyal sorumluluk ve özgeçilik tutumlarının incelenmesi Ankara ili örneği. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 127-160.
- Leonard, M. (2024). Influence of Strategy Implementation Practice on Organizational Performance of Ngos in Nairobi County. *Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 1(2), 108-124.
- Lewis, D. (2003). Theorizing the organization and management of non-governmental development organizations: Towards a composite approach. *Public Management Review*, 5(3), 325-344.
- Li, G., Shao, S., & Zhang, L. (2019). Green supply chain behavior and business performance: Evidence from China. *Technological Forecasting and Social Change*, 144, 445-455.

- Li, J., Goerlandt, F., & Reniers, G. (2021). An overview of scientometric mapping for the safety science community: Methods, tools, and framework. *Safety Science*, 134, 105093.
- Liu, L., Zhang, M., Hendry, L. C., Bu, M., & Wang, S. (2018). Supplier development practices for sustainability: A multi stakeholder perspective. *Business Strategy and the Environment*, 27(1), 100-116.
- Liu, S. Y., Napier, E., Runfola, A., & Cavusgil, S. T. (2020). MNE-NGO partnerships for sustainability and social responsibility in the global fast-fashion industry: A loose-coupling perspective. *International Business Review*, 29(5), 101736.
- McDougle, L. M., Greenspan, I., & Handy, F. (2011). Generation green: understanding the motivations and mechanisms influencing young adults' environmental volunteering. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 16(4), 325-341.
- Mikeladze, A. (2021). Financial management role for NGOs. *European Journal of Economics and Business Studies*, 7(1), 77-98.
- Nordin, N., Khatibi, A., & Ferdous, S. M. (2023). Discovering the Global Landscape of Non-profit Organizations Psychology and Social Performance: A Bibliometric Analysis. *Journal for ReAttach Therapy and Developmental Diversities*, 6(9s (2)), 812-824.
- Olçar, K. (2023). Sivil Toplum Örgütlerinin Kavramsal ve Tarihsel Gelişimi. *İzlek Akademik Dergi*, 5(2), 42-57.
- Partelow, S., Winkler, K. J., & Thaler, G. M. (2020). Environmental non-governmental organizations and global environmental discourse. *Plos one*, 15(5), e0232945.
- Peng, S., Jia, F., & Doherty, B. (2022). The role of NGOs in sustainable supply chain management: a social movement perspective. *Supply Chain Management: An International Journal*, 27(3), 383-408.
- Powers, M. (2016). The new boots on the ground: NGOs in the changing landscape of international news. *Journalism* 17(4): 401-416.
- Rahaman, M. S., Kumar, H., Ansari, K. M., & Rahman, Z. (2023). Research Trends on Environmentalism: A bibliometric analysis and Review of Literature. *Qualitative and Quantitative Methods in Libraries*, 12(1), 43-76.
- Şahin, N. K. (2016). Sivil toplum kuruluşlarından (STK) vakıflarda muhasebe ve vergi uygulamaları. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(12), 703-718.
- Thijssens, T., Bollen, L., & Hassink, H. (2015). Secondary stakeholder influence on CSR disclosure: An application of stakeholder salience theory. *Journal of Business Ethics*, 132, 873-891.
- TÜBİTAK. (2024). ARDEB 3005 Programı Kapsamında "Sivil Toplum Araştırmaları" Çağrısı Açıldı! <https://tubitak.gov.tr/tr/duyuru/ardeb-3005-programi-kapsaminda-sivil-toplum-arastirmalari-cagrisi-acildi> (Erişim tarihi: 24 Temmuz 2024).
- Van Huijstee, M., & Glasbergen, P. (2008). The practice of stakeholder dialogue between multinationals and NGOs. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 15(5), 298-310.
- Vu, H. T., Blomberg, M., Seo, H., Liu, Y., Shayesteh, F., & Do, H. V. (2021). Social media and environmental activism: Framing climate change on Facebook by global NGOs. *Science communication*, 43(1), 91-115.
- Wang, X., & Lo, K. (2022). Civil society, environmental litigation, and Confucian energy justice: A case study of an environmental NGO in China. *Energy Research & Social Science*, 93, 102831.
- Wang, Y., Cao, H., Yuan, Y., & Zhang, R. (2020). Empowerment through emotional connection and capacity building: Public participation through environmental non-governmental organizations. *Environmental Impact Assessment Review*, 80, 106319.
- Wango. (t.y.). NGO Handbook. https://www.wangohandbook.org/index.php/NGO_Overview#D._Types_of_NGOs_by_Focus (Erişim tarihi: 22 Temmuz 2024).
- Yang, A., & Taylor, M. (2010). Relationship-building by Chinese ENGOs' websites: Education, not activation. *Public Relations Review*, 36(4), 342-351.
- Yeniçeri Alemdar, M., & Kocaömer, C. (2020). Çevreci sivil toplum kuruluşlarının Instagram paylaşımlarını diyalogsal ilkeler ve halkla ilişkiler modelleri bağlamında okumak. *Connectist: Istanbul University Journal of Communication Sciences*, 59, 299-331.
- Yorulmaz, H. (2023). Sustainability path and the role of non-governmental organizations: A Research proposal. *Ases VII. International Conference on Social Sciences*, 397.
- Yorulmaz, H. (2024). Çevresel Sürdürülebilirlik Eksenli Yönetim Yaklaşımı Olan Doğal Kaynak Temelli Görüş'ün Bibliyometrik İncelemesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 16(3).
- Yorulmaz, H. ve Eti, S. (2024). Paydaş teorisi bağlamında işletmelerde yeşil dönüşüm ve STK iş birlikleri. *The 7th International Symposium on the Environment and Morals*, 170-178.
- Zhao, L., Zhang, L., Sun, J., & He, P. (2022). Can public participation constraints promote green technological innovation of Chinese enterprises? The moderating role of government environmental regulatory enforcement. *Technological Forecasting and Social Change*, 174, 121198.
- Zhuang, H., & Wolf, S. A. (2021). Environmental public interest litigation: new roles for civil society organizations in environmental governance in China. *Environmental Sociology*, 7(4), 393-406.

Can Trail Bridges Promote Both Environmental Aesthetic Value And The Economic Development In Rural Areas?: Evidence In Northern Province Of Rwanda

^a Diane Sine Ntaganzwa

^{a&b*} Pancras Ndokoye

^b Alexis Manishimweb

^a University of Lay Adventists of Kigali (UNILAK), Faculty of Environmental and Development Studies, Department of Environmental Economics and Natural Resource Management; PO Box 6392 Kigali, Rwanda;

^b University of Technology and Arts of Byumba (UTAB), Faculty of Agriculture, environmental management and Renewable energy, Department of Environmental management and Renewable energy.

Contact: info@utab.ac.rw, Phone: +250 -789 350 053, Rwanda.

*Corresponding author: ipando2008@gmail.com;

Arrival Date: 01.08.2024 / Accepted Date: 06.01.2025

Abstract

In this study we analysed the influence of the trail bridges on the aesthetic value of the environment, and on the economic development of the rural areas alongside with the functionality of trail bridges in northern province of Rwanda. The beneficiaries of the trail bridge and the local leaders were sampled randomly (local bridges beneficiaries) and purposively (local leaders). 12500 households and local leaders were our target population from whom 267 households' representatives and 11 leaders were used as sample. It was found that Gakenke and Rulindo districts are the districts that has the most trail bridges built so far, totalling 75% of all the bridges built in the Northern province. There is a significant increase in building trail bridges with years; 65% of the total trail bridges were built in only two years (2021 and 2022).

Regression Statistics indicated that trail bridges shortened travel time and speeded economic activities by boosting jobs. The value of R square (0.62806) proves that the change in new economic activities is driven by the travel time and the correlation is strong, as shown by the value of Multiple R=0.79. This means that the longer the travel time, the less the possibility of new economic activities.

In addition, shortened travel time boosted new job and this is shown by the value of R square (0.654), and the value of Multiple R=0.808 proving a strong correlation.

The promotion of trail bridges in hilly countries with deep valley could accelerate sustainable socio economic development.

Key words: Trail bridge; Environmental aesthetic value; Rural areas, Environmental aesthetics, and Economic development.

1. Introduction

Aesthetic value of environment is one of the values philosophically attributed to the nature by environmental ethicists (Brady & Prior, 2020). It is a form of intrinsic or non-in-

strumental value, where something is not valued as a means to some end, rather it is found to have value in and for itself (Brady & Prior, 2020). Aesthetics was defined as a 'science of sensory cognition' by Alexander Baumgarten

(Brady & Prior, 2020). It is based in the admiration felt vis-à-vis the perceptual qualities of an object.

The land scape is valued by its aesthetics, and the latter has a role to play in enhancing the visitation of a place, (Othman, Mohamed, & Ariffin, 2015). The aesthetic quality of water resources is valuable to the community as it enhances the recreation services of lakes and rivers such as fishing, picnicking and swimming (Corrigan, Downing, & Egan, 2007).

The Aesthetic Value of pedestrian bridges is measured in the extent of the homogeneity and integration of the bridge with the surrounding scene, (Ismael, Mohson, & shalal, 2021). Though a bridge is not a destination, people have been finding innovative ways to build sturdy spans that add aesthetic value and enhance the beauty of a landscape, (Romano, 2019)

Economic development is the creation of wealth in which the community benefits are created. It is an investment in growing your economy and enhancing the prosperity and quality of life for all residents. (California Association for Local Economic Development). In Rwanda 72.1% of the resident population (9,545,149 inhabitants) live in rural areas, 83% of the households in the rural areas are agricultural households ((NISR), 2023), but they also depend on multiple sources of income, and they move to distant places to build their livelihood. (Cottyn & Nijenhuis, 2021). In their trail handbook, the California Department of Parks and Recreation defines a trail bridge as a structure along a trail that spans over a waterway, precipitous slope, or other unstable ground that cannot support trail construction (California State Parks, 2019). Trail bridge also means a permanent physical structure built to cross a river, stream or ravine lying on a trail; this includes steel cable bridge and steel truss bridge (Nepal, 2006). Considering the span of a bridge, there are 2 types of bridges: Short span bridges (up to 120m span) and long span bridges (beyond 120m). In terms of bridge types, there are three types

of bridges: truss bridge, suspended (D-type) and suspension (N-type) (Sapkota, 2017). For the sustainability of a bridge, the operation and maintenance plan are paramount (Budha & Joshi, 2022). The cost of maintaining and repairing a bridge is far less than the cost of replacing it when it has failed because of neglect (Groenier & Scott, 2020).

The topography of Rwanda is rough with steep hills and deep valleys, and there is a challenge of uncertainty in access during flooding (Thomas, et al., 2021) , as Rwanda has 861 rivers (REMA, 2021) and almost 80% of the water crossings in Rwanda are local timber bridges that are often washed away when a river is flooded (Shirley, Noriega, Levin, & Barstow, 2021).

Different researchers (Starkey & Hine, 2014), (Salami, Kamara, & Brixiova, 2010), (Pande, 2017) proved that rural isolation, lack of access and lack of transport infrastructures are the main reason of the rural poverty, and some researchers have suggested trail bridges to be one of the solutions to the rural isolation (Brooks & Donovan, 2020), (Evans, 2021) (Munyaneza & Mberahayo, 2021).

In the recent study evaluating the potential community benefits of rural trail bridges in Rwanda, they researchers didn't find an impact attributable to the trail bridges other than the increase in the labor market income due to small sample size and short duration (Thomas, et al., 2021). Even though they are a key connectivity network, trail bridges, when poorly designed, they become unsafe and may be washed away by the flooding river, losing their functionality and putting people at risk (Macharia, et al., 2022).

In Rwanda, when it comes to trail bridges, researchers have talked about the impact of trail bridge but none of them tackled the functionality of the bridges behind that impact. In addition to that no research was found about the environmental values of trail bridges.

Therefore, in this research, the role of trail bridges in promoting both the environmental

aesthetic value and the economic development in Northern province of Rwanda was assessed. In addition, four aspects of the economic contribution of trail bridges were assessed, altogether with the functionality of the latter.

2. Methodology

2.1. Description of the Study Area

This research was conducted in the Northern province of Rwanda, in 5 districts; Rulindo, Gakenke, Gicumbi, Burera and Musanze. This province has 89 sectors, 414 cells and 2740 villages. The trail bridges that was assessed in this study have been in use for at least one year; it means bridges that have been completed before the end of 2021.

2.2. Research design

This research is a descriptive research (Sandra L. Siedlecki, 2020). It used a mixed method approach combining quantitative and

qualitative methods. The methods that were used in data collection are surveys and observation.

The sample size was drawn referred to the slovin’s formula (Wulandar & Kurniasih, 2019):

$$n = \frac{N}{(N \cdot e^2 + 1)}$$

Where: n = Sample size, N = Population size, and e = Acceptable sampling error

In this research we considered a margin error of 6% and a confidence interval of 95%.

Taking into account the number of population and households served by trail bridges, this research targeted 12500 households and local leaders. Herein, 267households representatives and 11leaders were used as sample.

Table 1. Shows the sample size form the targeted population

DISTRICT	CATEGORY OF TARGET POPULATION	POPULATION SIZE	SAMPLE SIZE	TOTAL SAMPLE
GAKENKE	Household representative	8750	187	278
	Local government (executive secretaries)	4	4	
RULINDO	A District representative	1	1	
	Household representative	2500	53	
	Local government (executive secretaries)	2	2	
GICUMBI	A District representative	2	2	
	Household representative	1250	27	
	Local government (executive secretaries)	1	1	
	A District Representative	1	1	

The primary data sources in this research were the household representatives and beneficiaries of the trail bridges, and the leaders at the sector and the district levels. The secondary data sources were the reports from the districts and the trail bridge builders that partner with the districts in building trail bridges

The coordinates of the bridges were collected using a Global Positioning System (GPS) device.

Survey was one of the techniques used to collect data during this research. It was per-

formed using mainly semi structured interviews and questionnaires that were tailored by the researcher in order to collect data. The selected participants completed the questionnaire made of semi structured questions. The researcher provided any support needed the respondents to allow them to give accurate information while responding on the questionnaire.

Observation was another technique used during this research. The site observation was made on bridges, to get visible information. Here we mean qualitative observation

involving sight. The documentary technique helped the researcher to exploit written documents under the study.

The geographic coordinates of the bridge's location captured using GPS were processed using ArcGIS10.8

SPSS(Statistical Package for the Social Sciences) was used for the analysis of the data collected using a questionnaire.

The quotes from the interviews were transcribed and used to add more clarification on the graphs and tables.

3. Results and Analysis

3.1. Profiles of respondents

The respondents who participated in this research were farmers (76%), Businessmen (4.9%), those combining both Farming and Business (13.1%), and others (6%) including civil servants, staff from private institutions, and others (Table 2* in Supporting document).

Table 2. Respondents from government and bridge builders

Description	Frequency	Comments
Local government representative	7	Executive secretaries of Sectors
District level	4	District Engineers and others

The Table 2 above show the respondents other than the households' representatives. Local government representatives; mainly executive secretaries of sectors at sector level, and district engineers and staff in charge of one stop center, at district level, were other respondents in this research.

3.2. Trail bridges enhancing the Environmental aesthetic value

The trail bridges accommodate not only people of all ages, but also the livestock, motorcycle and bicycles. In some areas, the respondents confirmed that before the construction of the trail bridges, people and the livestock used to pass through the water to go to the other side of the river. This may affect the turbidity of water, and thus its aesthetic quality. The trail bridge, as a crossing structure, allow people and livestock to cross without disturbing the river, and in that way contribute to the aesthetic quality of water. By contributing to the aesthetic quality of the river, the river-trail bridges play an indirect role in enhancing the recreation value of that river such as fishing, swimming and picnicking as Corrigan and co-writers elaborated (Corrigan, Downing, & Egan, 2007).

However, on some rivers that are always turbid like Base river where trail bridges such as Kwiterambere, Taba, Rutenderi and Gitwa are built, the contribution of the trail bridges to the aesthetic quality of the river could not be perceivable easily, but rather the aesthetic of the landscape. Many respondents in Gakenke district who live near Ntaruka trail bridge affirmed that people from many places when they pass near that bridge, they get out of their cars and come to take pictures on the bridge. This confirm what has reported in (Romano, 2019), that, even though a bridge is not a destination it can be built in a way that add an aesthetic value to the landscape, and a beautiful landscape is enhanced when you are standing on a beautiful bridge.

The aesthetic of the trail bridge; this means the design of the bridge and the state of the bridge, seem to have a huge role to play on the aesthetic contribution of a bridge to the landscape. However, the respondents confirmed that old/ damaged trail bridges, such as Shagasha, seem not contributing to the aesthetic quality of the landscape.

Figure 1. A picture of a trail bridge in Gakenke district, source: Author

Beside the environmental aesthetic value, interviewed respondents pointed out other values brought by the trail bridge to the environment. One interviewee who uses the Kabutimbo trail bridge said “Before the trail bridge, the existing crossing used to be washed away when the river was flooding. This led to regular cuts of big trees to replace it, which was not environmentally sustainable. The trail bridge mitigated the regular cut of trees and injuries or deaths related to the transport of those trees to replace the ones washed away crossing every rain season.”

3.3. Assessment of the contribution of the trail bridges on economic development in rural areas

- Access to the market and food security

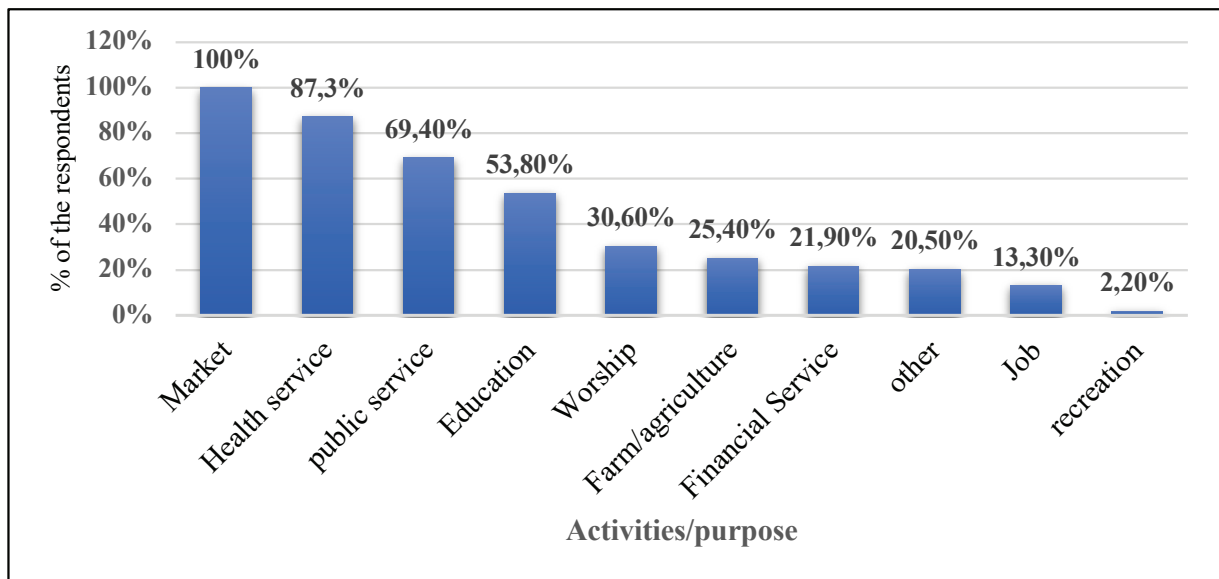

Figure 2. Views on the trail bridges use for the travel purpose

Figure 2 indicates that the respondents use the trail bridges to access the market, jobs, schools, places of worship, and other essential services such as health, public, and financial services. Some respondents interviewed declared that the trail bridges have facilitated the teachers and the students to reach their respective schools in a reasonable time. Other reasons for travel that were stated by the respondents include funeral services, visiting friends and families. These reasons show the role of the trail bridges in connecting the us-

ers especially for important social events. All respondents declared that they reach the market by crossing the trail bridges ranking this travel purpose as the first.

From the Table 1 it is clear that the majority of the population lives of the agriculture, this fact is confirmed by other studies showing that 82% of the population in Gakenke district (Nzamwita, 2019), 80% in Gicumbi district (Ndayambaje, 2017). The main cash crops produced are coffee and pineapple in

Gakenke (Nzamwita, 2019); tea, coffee and horticulture for Gicumbi (Ndayambaje, 2017); Coffee, tea, Wheat, Maize and Horticulture for Rulindo district (KAYIRANGA, 2017). Hence people need to access markets to sell and buy different products. This is proved by all respondents that use the trail bridge to access the market as shown by the

Figure2. All those three districts have village markets, mini markets and modern markets (KAYIRANGA, 2017) (Ndayambaje, 2017) (Nzamwita, 2019).

In addition to that, dairy farming is relatively important and people cross the bridges to reach the milk collection centers.

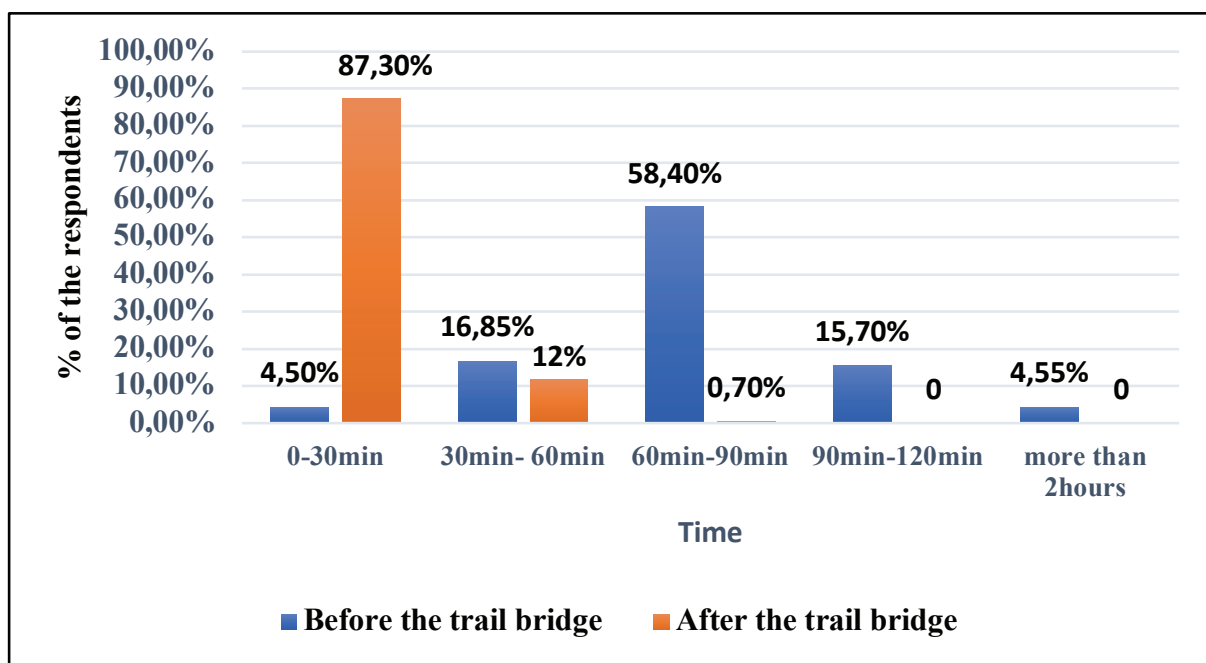

Figure 3. Travel time

Figure 3 shows that the respondents (58.4%) predominantly had to travel 60-90 minutes, during the river overflow before reaching the market while currently 87.3% of the respondents declared they use less than 30 minutes to access the same services after the trail bridge. 0.7% of the respondents still use more than an hour to travel to the market during the river overflow. An interviewee from Gaseke said that *“during the river flooding we used an alternative way to go to the market, and it was time or money consuming as we walked more than an hour or take a moto of 700FRW (Rwandan Francs). Now that there is a trail bridge we use less than 20 minutes for the same trip”*.

Commenting on the importance of the trail bridge, a respondent in Rusasa sector who use Kabutimbo trail bridge said *“Before it was difficult to take goods to the market, we*

then ended up selling them at a lower price”. He Further declared that also those who tried to bring their products to the market would fall in water.

The Figure 4 shows that the problem of food security has been solved after the arrival of the trail bridge, as it was affirmed by most of the respondents. Three facets of the food security are food availability, food access, and food use (Nzabuheraheza & Nyiramugwera, 2017). Discussing about the food availability and food access, the trail bridge granted an all-season safe crossing to people allowing them to reach their farm across the river, as shown by the Figure 2, 25.4% of the respondents the bridge to access their fam. Thus, crop is harvested on time, consumed or/and made available at the market. Trail bridge facilitate the access to the market, thus, to the available food.

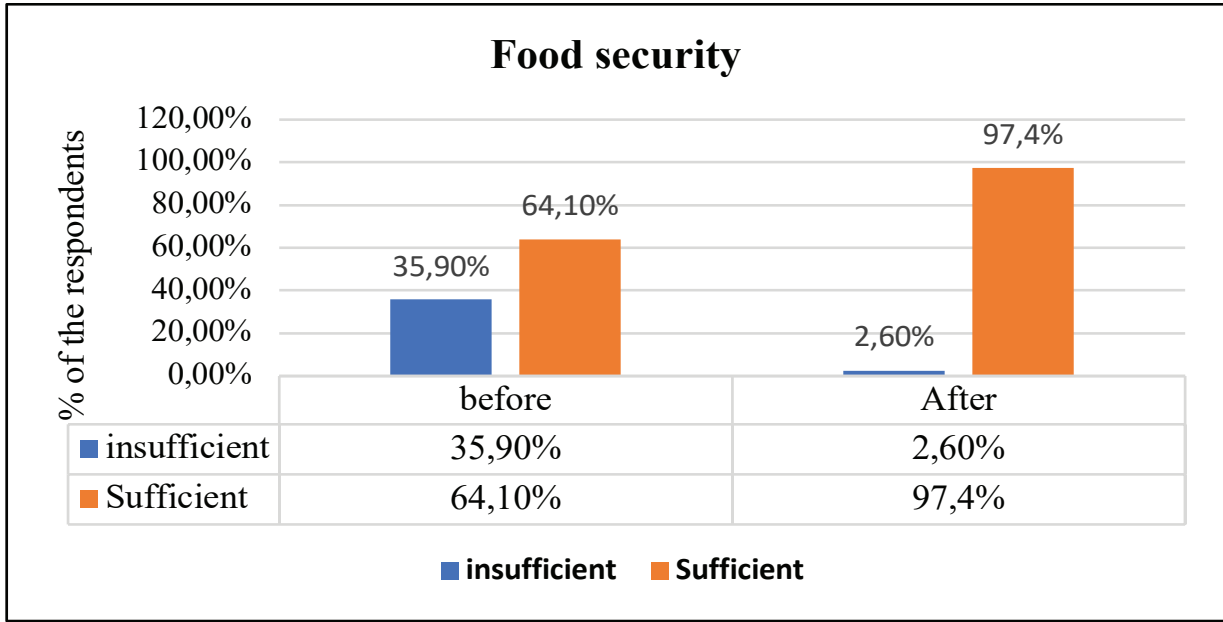

Figure 4. The respondents’ response on food security before and after the bridge

One of the local community members interviewed said “for us who have lands on the other side of the river, during the river flooding could not go there for harvesting, therefore our farm products were either stolen or spoiled. Now that we have a bridge we can harvest our crop anytime and take them to the market without any delays”. Another respondent commenting on the same matter said “I have farming plots on the other side of the river, when the river flooded, we could not cross and we would go to bed empty stomach. But now, no matter how the river flood, it does not affect the bridge.” One of the interviewees said “before the

trail bridge, sometimes, the existing wooden planks-made bridge would be washed away by the river, and it would take 2 months to build another one. This affected the access to the market, the availability of the food, access to schools and health center”.

“Farmers get enough manpower, because people can cross the river safely all the time, hence they cultivate, plants the seeds and harvest on time. Farmers are also able to take their dairy products to the market and milk collection center.” this was said by one of the sector executive secretary interviewed.

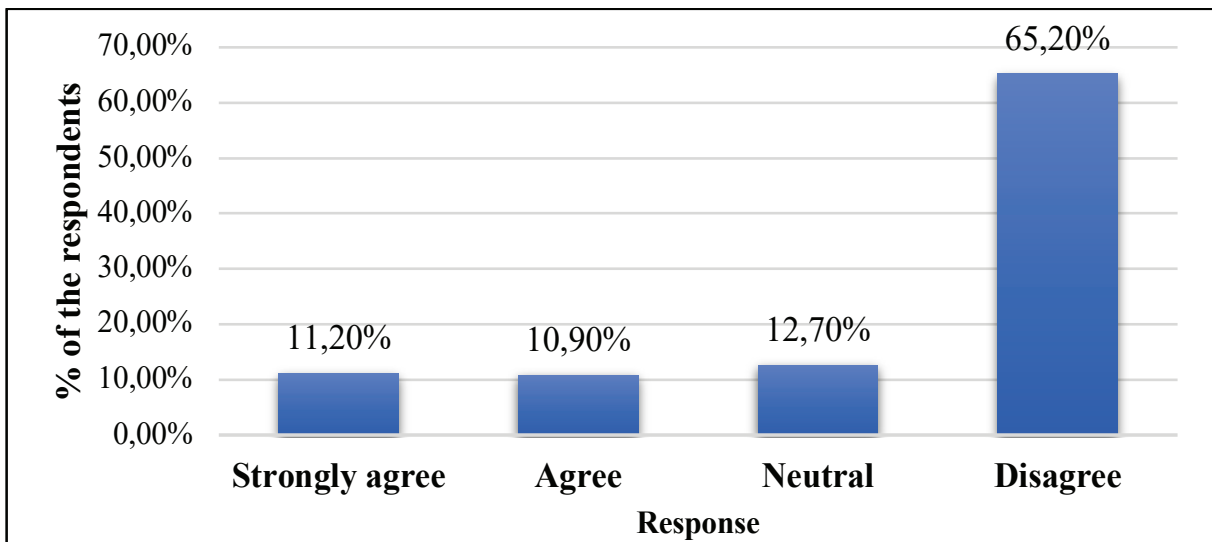

Figure 5. Creation of new economic activity

The Figure 5 above shows the views of the respondents on how the bridge allowed them to create new economic activities. 22.1% agreed that bridges allowed them to create a new economic activity.

One woman interviewed at Gaseke said “Now that we have that safe bridge, beside the farm activities, I started making sorghum

wine commonly known as “ikigage”, because I have many customers from across the river and I know that they are able to come anytime whether it is raining or not”. Another woman interviewed at Kwiterambere said “After the establishment of the bridge, I started a small business of sell fruits at Kwiterambere market which would not have been possible without a bridge”.

Table 3. Regression output: the respondents with new economic activities and the travel time after the travel bridge

Regression Statistics	
Multiple R	0.792507
R Square	0.628067
Adjusted R Square	0.442101
Standard Error	0.078844
Observations	4

ANOVA					
	df	SS	MS	F	Significance F
Regression	1	0.0209952	0.0209952	3.3773	0.02074928
Residual	2	0.0124330	0.0062165	21	53
Total	3	0.0334282			

	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95.0%	Upper 95.0%
Intercept	0.21725	0.0965649	2.2497	0.1533	-0.1982354	0.63273	0.198235	0.632735
Times in minutes	-0.00216	0.0011753	-1.8377	0.2074	-0.0072171	0.00289	-0.007217	0.002897

The Table 3 above depicts the regression output with new economic activities as dependent variable and travel time after the establishment of the trail bridge as independent variable. The R square= 0.62806, it means that the change in new economic activities is driven by the travel time. The significance F is 0.207, and is clearly greater than 0.05, this means there is no linear relationship. Considering the coefficients; -0.00216 means that there is a negative relationship between travel

time and creation of new economic activities, and the correlation is strong as shown by the value of Multiple R=0.79. This means that the more the travel time, the less the possibility of new economic activities.

Lieuw-Kie-Song discovered that for every job created in the construction sector, one additional job is created in other related sectors (Lieuw-Kie-Song, Abebe, Sempundu, & Bynens, 2019).

The construction of the trail bridges generated different other jobs; during the bridge construction of bridges themselves, as the local community members obtained job as skilled and non-skilled laborer; 20.2% of the respondents have confirmed to have participated in the trail bridge construction. A district engineer said *“Laborers are chosen from the community where the bridge is going to be built. This allow them to gain money for their economic development and knowledge. It also makes them own the bridge and feel responsible for its sustainable use”*.

Besides the jobs at the bridge construction sites, people had the opportunity to find new jobs. Some of them because of the knowledge acquired while participating in bridge construction (knowledge transfer) as 13.5% of

the respondents have affirmed to have gained knowledge from the bridge construction, and one of them affirm to have gained expertise in trail bridge construction to the extent of being called from time to time to supervise other bridge construction sites. Another reason behind new jobs is the insurance in permanent (all-seasons) safe crossing provided by the trail bridge. Figure 2 shows that 13.3% of the respondents use the bridge to go to their jobs. These are the jobs other than farm activities. one of the interviewees who is a teacher and a user of Gitwa Bridge said *“before the trail bridge, I would not have applied for that job at a school located at the other side of the river, because I was sure it could not be possible for me to attend the work during heavy rain causing the river to overflow”*.

Table 4. Regression output: respondents with new job and the travel time after the bridge

SUMMARY OUTPUT

Regression Statistics	
Multiple R	0.808769
R Square	0.654107
Adjusted R Square	0.481161
Standard Error	0.058133
Observations	4

ANOVA					
	df	SS	MS	F	Significance F
Regression	1	0.012782	0.012782	3.782138	0.191231
Residual	2	0.006759	0.003379		
Total	3	0.01954			

	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95.0%	Upper 95.0%
Intercept	0.1704	0.071198	2.393319	0.13907	-0.13594	0.476741	0.13594	0.476741
Times in minutes	-0.00169	0.000867	-1.94477	0.191231	-0.00541	0.002043	0.00541	0.002043

The Table 4 above is the regression output of the respondents with new job as dependent variable and travel time after the establishment of the trail bridge as independent variable. The

R square= 0.654, it means that the change in new job is driven by the travel time. The significance F is 0.191, and is obviously greater than 0.05, this means no linear relationship

between new job and travel time. Considering the coefficients; -0.000169 means that there is a negative relationship between travel time

and obtention of new job, and the value of Multiple R=0.808 shows a strong correlation.

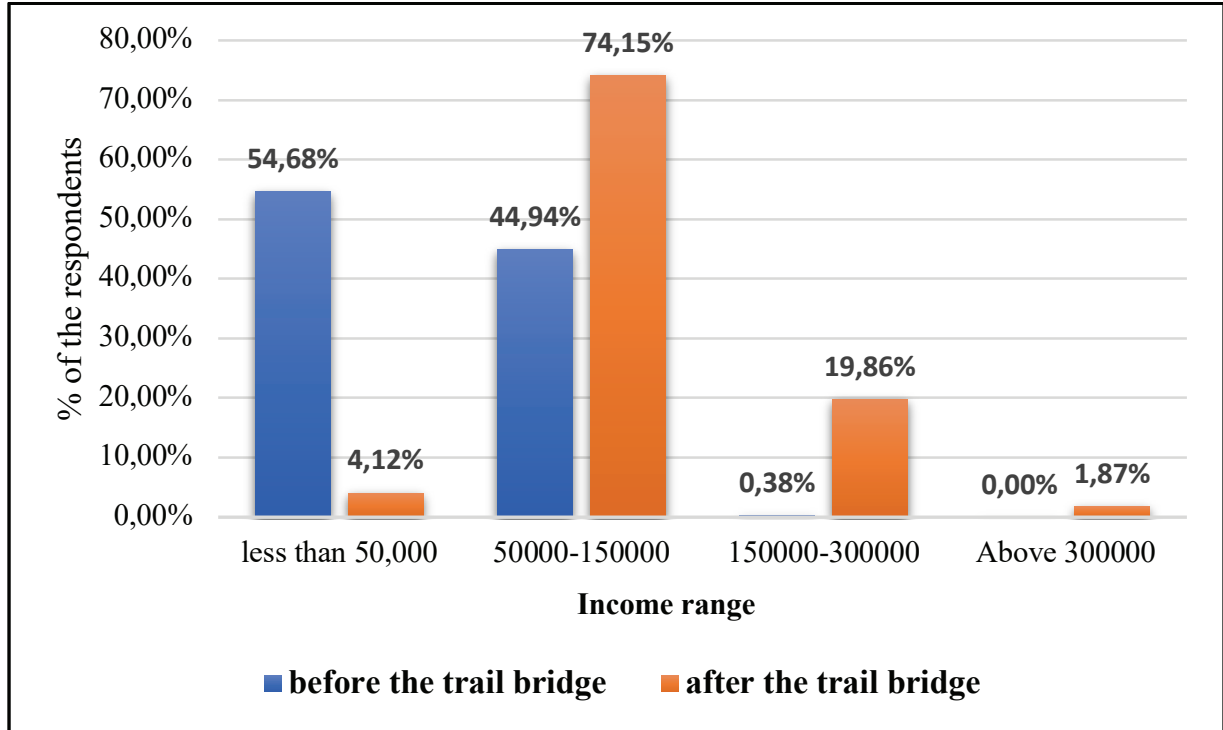

Figure 6. Monthly average income

We observe an increase in income after the bridge. New economic activities and new Jobs created/found have a role to play. Besides, since the majority of the population and the respondents are farmers, all-season safe access to the market, granted by the trail bridges, facilitating farmers to take their products to the market, contributed to the increase of the income. However, we cannot conclude more on how significant the increase in the income is, because of factors such as inflation (2022).

• **Functionality**

In this research we have found that trail bridges that are between 2-3 years old are in very good conditions. Trail bridges that are above 4years old and have timber walkways are ranked from fair to bad (Table 3* in supporting documents), bridges under this category, such as Gaseke and Taba, that are found to be in good conditions, are maintained reg-

ularly or have been maintained recently. By observation we have found that trail bridges that are decked with steel structures are in very good conditions, and those decked with timbers are in bad conditions or out of service. This is because timber decks need frequent maintenance and replacement (Shrestha, 2016). Having a bridge under this study that was found to be completely out of use, shows the impact a lack of timely maintenance may have on the functionality of a trail bridge.

Therefore, some of the factors that contribute to the sustainability and full functionality of a trail bridge are the materials used in construction and the regularity of the maintenance (Helvetas, 2010) (Budha & Joshi, 2022). Another factor that contribute to the sustainability of the trail bridge is the efficient use of the trail bridge that is enhanced by the involvement of the local community (West-erink & Barco, 2016). 99.2% of the respondents, affirmed to use the trail bridge during

rainy and sunny periods, this prove that a trail bridge provides an all-season safe crossing. However, the 0.8% of the respondents who said to use the trail bridges in dry period, because the area around the bridge get flooded due to the absence of the drainage in the sugar cane plantation around the bridge, shows that some external factors can disturb the good functionality of a bridge and prevent it from fulfilling the purpose it was constructed for.

The trail bridge sustains the crossing of pedestrians of all categories of age; it means from kids to elders. In addition to that, trail bridge is designed to allow the crossing of animals, motorcycles and bicycles (Westerink & Barco, 2016) (Thomas, et al., 2021). However, the crossing of the motorcycles and bicycles is influenced by the conditions of the roads, paths or trails leading to the bridges. Not having the paths/trails in good conditions indirectly limit the functionality of the trail bridge.

4. Conclusion

In this study of assessing if trail bridges could enhance the environmental aesthetic value and the economic development in the rural areas, the Northern province of Rwanda was taken as case study.

It was found that Gakenke and Rulindo districts are the districts that has the most trail bridges built so far, totalling 75% of all the bridges built in the Northern province. There is a significant increase in building trail bridges with years; 65% of the total trail bridges were built in only two years (2021 and 2022). The trail bridge sustains the crossing of pedestrians of all categories and is also designed to allow the crossing of animals, motorcycles and bicycles.

The sustainability and full functionality of a trail bridge are influenced by several factors such as, the materials used in construction, the regularity of the maintenance and the efficient use of the bridge. Therefore, trail bridges that are decked with steel structures are in very good conditions, while those decked with

timbers are in bad conditions. Citizens have all-season safe access to the market, granted by the trail bridges, facilitating farmers to take their products to the market, contributed to the increase of the income, and food security and Job creation

Furthermore, trail bridges contribute to the aesthetic of environment and stream water ecology.

Recommendations

Trail bridges have a positive influence on the aesthetic of the environment and on the economic development of the rural communities. However, for the impact of a bridge to be sustainable, the bridge itself need to be sustainable. To ensure the sustainability of the trail bridge, we would recommend the districts:

- Plan for the regular maintenances
- Repair the bridges that are found to be in bad conditions, before they get completely out of use,
- Enforce the security around the trail bridges using professional night patrol known as “Irondo ry’umwuga”.
- Where possible, improve the trails and paths to allow motorcycles and bicycles to reach the trail bridges and cross.

Conflict of interest: None

Funding: The study received no specific financial support from anyone.

Acknowledgement: A great gratitude is addressed to all people who contributed to our research in a way or another, especially those who spared a time from their busy schedule for the survey.

Conflict of interest: We declare the following **interests:** Co-author Diane Sine Ntaganzwa is a staff of Bridges to Prosperity, a non-profit organization that build bridges

Funding: The study received no specific financial support from anyone.

Acknowledgement: A great gratitude is addressed to all people who contributed to our research in a way or another, especially those who spared a time from their busy schedule for the survey.

References

- (n.d.). Retrieved 03 11, 2023, from California Association for Local Economic Development: <https://caled.org/economic-development-basics/>
- Rolston, III, H. (1981). Values in Nature. *Environmental Ethics*, 3, 113-128.
- (NISR), N. I. (2023). Fifth Rwanda Population and Housing Census, *Main Indicators Report*.
- Brady, E., & Prior, J. (2020). Environmental aesthetics: A synthetic review. *People and Nature*, 2, 251-508. DOI: 10.1002/pan3.10089
- Budha, P. B., & Joshi, B. R. (2022, June 1). An Assessment of Operation and Maintenance of Trail Bridges for Sustainable Mobility in Nepal. *Himalayan Journal of Applied Science and Engineering (HIJASE)*, 3, 1-7. DOI:<https://doi.org/10.3126/hijase.v3i1.46940>
- Budha, P. B., & Joshi, B. R. (2022, June 1). An Assessment of Operation and Maintenance of Trail Bridges for Sustainable Mobility in Nepal. *Himalayan Journal of Applied Science and Engineering (HIJASE)*, 3.
- CALED . (n.d.). What is economic development? Retrieved 07 11, 2023, from California Association for Local Economic Development: <https://caled.org/economic-development-basics/>
- Corrigan, J. R., Downing, J., & Egan, K. (2007, July). Aesthetic Values of Lakes and Rivers. *ResearchGate*. DOI: 10.1016/B978-012370626-3.00003-X · Source: RePEc
- Gatare, E., Zenon, M., & Oduor, J. (2017, March). Factors Affecting Market Access in Agricultural Based Projects in Rwanda: A Case of Home Grown School Feeding (Hgsf) Project in Nyaruguru District. *International Journal of Civil Engineering, Construction and Estate Management*, 27-37.
- Helvetas. (2010). *Towards Safer River Crossings: Trail Bridge Capacity Building Project in Ethiopia*. addis Ababa.
- Ismael, Z. A., Mohson, Z. H., & shalal, S. S. (2021, October). Criteria for designing pedestrian bridges to achieve the aesthetic value in Iraqi cities. *Periodicals of Engineering and Natural Sciences*, 4, 715-728.
- Kayiranga, E. (2017). RULINDO district development strategy 2018-2024.
- Lieuw-Kie-Song, M., Abebe, H., Sempundu, T., & Bynens, E. (2019). Employment Impact Assessments: Analysis of the employment effects of infrastructure investment in Rwanda using multiplier analysis of construction subsectors. International Labor Organization.
- Macharia, D., MacDonald, L., Mugabo, L., Donovan, K., Brooks, W., Gudissa, S., Noriega, A., Barstow, C., Dickinson, K., Thomas, E. (2022). Mixed methods study design, pre-analysis plan, process evaluation and baseline results of trailbridges in rural Rwanda. *Science of The Total Environment*, 838. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2022.156546>
- National Institute of Statistics of Rwanda (NISR). (2023). Fifth Rwanda Population and Housing Census, Main Indicators Report. Kigali.
- Ndayambaje, F. (2017). *Gicumbi district development strategy 2018-2024*.
- Nepal, G. O. (2006). *Trail Bridge Strategy*.
- Nsabuwera, V., Hedt-Gauthier, B., Khogali, M., Edginton, M., Hinderaker, S. G., Nisingizwe, M. P., . . . Drobac, P. (2015). Making progress towards food security: evidence from an intervention in three rural districts of Rwanda. *Public Health Nutrition*.
- Nzabuheraheza, F. D., & Nyiramugwera, A. N. (2017). Food security status in developing countries: a case study of Burera and Musanze districts of Rwanda. *African Journal of Food, Agriculture, Nutrition and Development* 17(3), 12413-12426.
- Nzamwita, D. (2019). *Gakenke District Development Strategy 2018/2024*.
- Othman, N., Mohamed, N., & Ariffin, M. (2015). Landscape Aesthetic Values and Visiting Performance in Natural. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 330 – 339.
- Rajack-Talley, T. A. (2016). *Rural employment and rural development in the Caribbean*. International Labour Organization.
- Romano, A. (2019, December 1). The Most Beautiful Bridges in the World. Retrieved from <https://www.travelandleisure.com/culture-design/architecture-design/most-beautiful-bridges-around-the-world>.
- Ruzima, M., Boachie, M. K., Pölajeva, T., & Iddrisu, A.-A. (2022). Does the Fisher effect hold in Rwanda? Springer Link, 2657–2672.
- Sandra L. Siedlecki, P. (2020). Understanding Descriptive Research Designs and Methods. *Clinical Nurse Specialist*. 34(1):8-12. DOI: 10.1097/NUR.0000000000000493.
- Shrestha, J. K. (2016). Effect of Modification of Deck Properties on Suspension Bridges. *Journal of the Institute of Engineering*, 39-50.
- Thomas, E., Bradshaw, A., Mugabo, L., MacDonald, L., Brooks, W., Dickinson, K., & Donovan, K. (2021). Engineering environmental resilience: A matched cohort study of the community benefits of trailbridges in rural Rwanda. *Science of The Total Environment*, 771. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.145275>.
- Thomas, E., Bradshaw, A., Mugabo, L., MacDonald, L., Brooks, W., Dickinson, K., & Donovan, K. (2021). *Engineering environmental resilience: A matched cohort study of the community benefits of trailbridges in rural Rwanda*.
- Westerink, H., & Barco, M. A. (2016). Reducing rural isolation: a tale of two bridges. *Civil Engineering*, 169, 1-16.

Koruyucu/Önleyici Sosyal Hizmette Güçlendirme Temelli Bir Model: Yeşil Sosyal Hizmet

Emine DOĞAN
emiinedgn@gmail.com

Hür Mahmut YÜCER
hurmahmut.yucer@sbu.edu.tr

¹ İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sosyal Hizmet Bölümü Doktora öğrencisi
² Sağlık Bilimleri Üniversitesi Hamidiye Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bl. Öğretim Üyesi

Geliş Tarihi: 15.08.2024 / Kabul Tarihi: 06.01.2025

Özet

Bireyler için bir risk faktörü teşkil eden çevresel problemler, yalnızca bireylerin sosyal çevresini değil fiziksel çevresini de ele almayı gerektiren bütüncül bir perspektifle araştırılmaktadır. Çevresel problemlerin dünyanın sürekliliğini ve insanların refahını tehdit eden krizlere yol açması nedeniyle hak temelli bir meslek olan sosyal hizmet, bu problemleri önlemek adına çevresel hak ve çevresel adalet gibi konuları araştırma alanına dahil etmiştir. Koruyucu/önleyici sosyal hizmet ise doğal dengeyi bozan ekolojik koşullar nedeniyle henüz olumsuz etkilenmemiş toplumsal kesimlere yönelik güçlendirici çalışmalar gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Böylece doğal olarak önümüze yeşil sosyal hizmet kavramı gelmektedir. İklim değişikliği, gıda yetersizliği ve su kıtlığı gibi çevresel problemlerin yoksul ve dezavantajlı grupları daha derinden etkileyeceği, yeni dezavantajlılar oluşturacağı için, sosyal çalışmacıların bu alanda önemli roller üstlenerek farkındalık çalışmaları yapmaları gerektiği söylenebilir. Bu çalışmada dünya genelinde ve Türkiye özelinde “yeşil sosyal hizmet” kavramına nasıl bir anlam yüklediğini ortaya koymak, kavrama ilişkin farklı bakış açıları sunmaya, onu geliştirmeye, pratiğe aktarılmasının aciliyetine dikkat çekmek hedeflenmiştir. Belirlenen amaçlar doğrultusunda literatür taraması yoluyla yeşil sosyal hizmete ilişkin uygulamalar araştırılmış, bu uygulamaların geliştirilebilir yönlerine vurgu yapılmış, bireyi güçlendirebilmek için ekolojik çevreden daha fazla istifade etmenin gerekliliğine odaklanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevresel problemler, yeşil sosyal hizmet, koruyucu ve önleyici sosyal hizmet, güçlendirme yaklaşımı

An Empowerment-Based Approach in Protective/Preventive Social Work: Green Social Work

Emine DOĞAN
emiinedgn@gmail.com

Hür Mahmut YÜCER
hurmahmut.yucer@sbu.edu

Arrival Date: 15.08.2024 / Accepted Date: 06.01.2025

Summary

Environmental problems that pose a risk factor for individuals are investigated with a holistic perspective that requires considering not only the social environment of individuals but also their physical environment. Since environmental problems lead to crises that threaten the continuity of the world and the well-being of people, social work, which is a rights-based profession, has included issues such as environmental rights and environmental justice in its research area in order to prevent these problems. Protective/preventive social work aims to carry out strengthening

studies for social segments that have not yet been negatively affected by ecological conditions that disrupt the natural balance. Thus, the concept of green social work naturally comes to mind. Since environmental problems such as climate change, food insufficiency and water scarcity will affect poor and disadvantaged groups more deeply and create new disadvantaged groups, it can be said that social workers should undertake important roles in this field and conduct awareness studies. This study aims to reveal the meaning attributed to the concept of “green social work” globally and specifically in Turkey, to present different perspectives on the concept, to develop it, and to highlight the urgency of translating it into practice. In line with the determined objectives, applications related to green social work were researched through literature review, the improvable aspects of these applications were emphasized, and the necessity of benefiting more from the ecological environment in order to strengthen the individual was focused on.

Keywords: Environmental problems, green social work, protective and preventive social work, empowerment approach

1. Giriş

Dünyada yaşayan canlılar, günümüzde, üretim ve tüketim arasındaki tutarsız ilişkiye bağlı olarak küresel ısınma, hava-toprak, su kirliliği, iklim değişikliği, azalan temiz su kaynakları ve biyolojik tahribat, artan orman yangınları veya tükenen yağmur ormanları, endüstriyel-katı atıklar, biyolojik çeşitlilik gibi ekolojik kriz ve problemlerle karşı karşıya kalmaktadır. Ulrich Beck, küreselleşmenin ve modernitenin etkileriyle gelişen bu duruma “risk toplumu” olarak tanımlama yapmıştır (Güzel ve Buz, 2019). Son dönemlerde yapılan araştırmalar, afet, çevre kirliliği, gıda ve hijyenik suya erişim eksikliği ve iklim değişikliği gibi çevre sorunlarının olumsuz toplumsal sonuçlarına dikkat çekmekte ve sosyal hizmetin çevresel bozulmalardan etkilenen insanların refahına olumlu katkı sağlamada önemli rollerinin olabileceğinin altını çizmektedir (Androff vd., 2017; Papadimitriou, 2020; Breen vd., 2023).

Ekolojik sorunlar tüm canlıların hayatını tehlikeye atmaktayken, sosyal hizmet alanının ilgilenmekte olduğu dezavantajlı gruplar risk altında bulunan grupların en başında sayılmaktadır (Teixeira ve Krings, 2015). Dolayısıyla bu risklerin tespit edilmesi ve bunlara ilişkin çözüm önerileri sunulması noktasında koruyucu ve önleyici sosyal hizmet uygulamalarına son derece ihtiyaç duyulmaktadır. Koruyucu ve önleyici sosyal hizmet, sağlıklı bir hayatı tehdit eden koşulların oluşmasıyla

beraber henüz olumsuz etkilenmemiş olan bireye, gruba ve topluma yönelik planlanan biyolojik, psikolojik, sosyal, kültürel ve ekonomik uygulamaların tümünü ifade etmekle birlikte; çocukların, gençlerin ve yetişkinlerin ruhsal gelişimine katkıda bulunma ve bireylerin baş etme mekanizmalarını artırarak yeni beceriler kazandırma gibi güçlendirici uygulamaları kapsamaktadır (Yücer, 2020:226).

Koruyucu/önleyici sosyal hizmet uygulamalarında sıklıkla başvurulan kuramlardan birisi olan güçlendirme yaklaşımı, ötekileştirilmiş ya da baskıya maruz kalmış bireylere, gruplara ve topluluklara güçlü taraflarını keşfettirmeyi ve bunları kendi ihtiyaçları ve hakları doğrultusunda kullanmayı öğretmeyi amaçlamaktadır (Teater, 2014:68; Harris vd., 2012). Güçlendirme yaklaşımına göre insanların yaşadıkları sorunlar hem onları etkileyen hem de onların etkiledikleri bireysel ve çevresel alanlardaki kaynakların yetersizliği ya da bu kaynakların kullanılmaması sonucu gelişmektedir (Tuncay, 2009). Buradan hareketle bu yaklaşım, insanların kişi-çevre ilişkileri üzerine daha fazla düşünmesine yardımcı olmaktadır. Güçlendirme, bireyler ve yaşadıkları gerçeklikler arasında bağlantılar kurmaya yönelik eleştirel bir bakış açısı sunarken; bireye içinde bulunduğu çevre ve etrafını saran şartlar üzerinde hakimiyet kurabilme yeteneği de kazandırmaktadır (Lee ve Hudson, 2017; Erbay, 2019). Burada kasettiğimiz elbette fiziki ve ekolojik çevredir.

Yeşil sosyal hizmet, tam da bu noktada güçlendirme yaklaşımına dayanarak bireylerin çevreleriyle olan ilişkilerini kuvvetlendirmeyi ve yaşam kalitelerini artırmayı hedefleyen çok kapsamlı bir uygulama modeli sunmaktadır.

Yeşil sosyal hizmetin geliştirilmesindeki en temel neden, sistem kuramının; birey, grup ve toplum düzeyindeki alt ve üst sistemlerin birbiriyle olan bağlantısını incelerken ekolojik sistemdeki canlı ve/veya cansız varlıklar arasındaki ilişkiyi incelemede yetersiz kalmış olmasıdır (Kara, 2020). Ancak bu model yaklaşım yakın bir tarihte geliştiği için hem dünya genelinde hem de Türkiye özelinde yeşil sosyal hizmet uygulamalarına tam manasıyla başvurulmadığı anlaşılmaktadır (Yanardağ, 2019; Wu vd., 2022). Bununla ilgili olarak ABD’de yürütölen bir araştırmada 1000 sosyal çalışmacı ile yapılan görüşmelere göre sosyal çalışmacıların çevreye yönelik duyarlılığının, geri kalmış ölkeler ortalamalarından farklı olmadığı, sosyal çalışmacıların gündeminde çevrenin fazla yer almadığı kaydedilmiştir (Yanardağ, 2019). Breen vd. (2023), Aynı yazarlar, Kanada’da yeşil sosyal hizmete ilişkin uygulamaların diğer ölkelerle benzer bir şekilde yeterince araştırılmadığını ve yeterince geliştirilmediğini vurgulamıştır. Artan (2024) yaptığı bir araştırmada, sosyal hizmet uzmanlarının iklim değişikliği gibi çevresel müdahalelere ilişkin bilgi ve becerilere yeterince haiz olmadığını, mevcut politikaların ve uygulamaların bu alandaki gereksinimleri gidermesinde yetersiz kaldığını tespit etmiştir. Günümüzde özellikle yaşlılar, suçta sürüklenen çocuklar ve kentte yaşayan çocuklar gibi grupların çevresel sorunlar karşısında güçlendirilmesine son derece ihtiyaç duyulduğu halde bu gruplara ilişkin yeşil sosyal hizmet müdahalelerine başvurulmaması dikkat çeken bir başka konudur. Bu bağlamda sosyal, ekonomik ve çevresel krizler karşısında alandaki akademisyenlerin, uygulayıcıların, politika yapıcılarının ve öğrencilerin mevcut zorluklarla mücadele etmeye yönelik yenilikçi adımlar atmaları beklenmektedir. Uygulamaların sayısını artırmak ve yeni teoriler geliştirmek, insanlığın ve gezegenin refahını sağlamak

adına göz ardı edilemeyecek bir zorunluluktur (Dominelli, 2012).

Bu çalışmanın amacı, dezavantajlı ve kırılğan grupları korumaya yönelik gerçekleştirilen yeşil sosyal hizmet uygulamalarına ilişkin bütüncöl bir değerlendirme yapmaktır. Bu bağlamda çalışmada çevresel sorunların; psikolojik, fizyolojik, ekonomik ve sosyal anlamda olumsuz etkilerinin üzerinde durulmuş ve yeşil sosyal hizmet alanının yalnızca teori de kalmayarak uygulamaya geçilmesinin aciliyetine dikkat çekmek hedeflenmiştir. Araştırmanın ilk aşamasında, çevresel sorunların sosyal hizmetle ilişkisi incelenmiştir. Bir sonraki aşamada yeşil sosyal hizmetin uygulama teknikleri akabinde de bu alanda yürütölmüş olan uygulama örnekleri sunularak kapsamlı bir gözlem yapılmıştır. Son olarak, sosyal hizmet uzmanlarının güçlendirici rolünden yola çıkarak uygulamaların geliştirilebilir yönlerine katkı sunmak için çeşitli önerilerde bulunulmuştur. Ayrıca bu araştırmada, günümüze kadar yapılan çalışmalar değerlendirilmiş ve geliştirilmeye açık alanlara vurgu yapılmıştır.

Şurası açıktır ki, dünyada yeşil sosyal hizmet merkezli yapılan çalışmalar incelendiğinde bunların iki yönde ilerlediği görölmektedir. Birincisi bozulup deforme olduğu için canlılara zarar veren çevrenin korunması ve ıslahına yönelik hizmetler, ikincisi ise, dezavantajlı grupların bakım hizmetlerinin doğal ve tabii çevreden destek alarak sağlanması, tedavi edilmesi, hatta dezavantajlı olmayanların da bu çevrenin desteğiyle güçlendirilmesi şeklinde ilerlediği görölmektedir. Birinci sırada zikrettiğimiz çalışmalarda ekolojik çevrenin özne kılınıp merkeze alındığı, konuyla ilgili sosyal hizmet uzmanlarının fiziki çevreye karşı sorumlulukları, yeterlilik ve yetenekleri araştırılmaktadır. İkincisinde ise insanın merkeze alındığı ekolojik çevreden destek alınarak bakım hizmetlerinin görölmesi, dezavantajlı olsun olmasın güçlendirilmesi mevzubahis edilmektedir.

Ölkemizdeki yeşil sosyal hizmet çalışmalarında ise bir belirsizlik söz konusudur. Yeşil sosyal hizmetle neyin kastedildiği, nasıl

odaklanılacağı net olarak ifade edilmemektedir. Daha çok çevre ve iklim mühendisliğinin bir alanı olan ekolojik çevrenin merkeze alındığı çalışmalarda sosyal hizmet çalışanından ne beklendiği ve neler yapabileceği belirsizlikler içermekte, diğer branşlarla arasındaki farklar ve çalışma sınırlılıkları tartışılmamaktadır.

2. Çevresel Sorunlar ve Sosyal Hizmet

Doğadaki enerji zincirinin yok olması neticesinde bütün sistemler olumsuz etkilenmektedir ancak bundan en fazla insanlar zarar görmektedir. Bunun yanında iklim değişikliği, çevre kirliliği ve enerji yoksulluğu gibi çevresel problemler temelde nüfus artışı, sanayileşme ve kentleşme gibi insani eylemler sonucunda ortaya çıkmaktadır (Jones, 2012; Dominelli, 2014; Ötgen, 2021). Günümüzde iklim değişikliğini azaltmanın aciliyeti noktasında fikir birliğine varılmış olsa da dengesiz enerji dönüşümü uygulamalarının ve politikalarının önemli bir risk teşkil edebileceği bildirilmektedir (Hussain, 2023). Son İklim Değişikliği Uluslararası Paneli (IPCC) raporunda, iklim değişikliğine yol açan dinamikler arasında en etkili aktörün insan olduğu belirtilmektedir. Ayrıca iklim değişikliğinin ortaya çıkmasında insani eylemlerin etkisinin % 95 düzeyinde olduğu aktarılmaktadır. Bu yüksek oran, sorunların çözümünün de ancak insan temelli gayretlerle gerçekleştirilebileceği anlamına gelmektedir (Kızmaz, 2021).

İnsanlar tarafından doğrudan ya da dolaylı bir şekilde hava, su ve deniz gibi dış ortama bırakılan her türlü madde insan sağlığı üzerinde ve/veya bütün olarak çevre üzerinde olası zararlı etkileri olan problemlere yol açmaktadır (Yücer, 2020:272,273). Hava, su ve gürültü kirliliği tüm insanlar için olumsuz etkiler göstermektedir. Dünya Sağlık Örgütü Avrupa'da her sekiz ölümden birinin çevre kirliliğine bağlı olduğunu belirtmektedir (Avrupa Çevre Ajansı, 2021). Kirli hava solmasının COVID-19 virüsünün vücuda alınmasını kolaylaştırdığı açıklanan bir raporda, hava kirliliğinin genlere de etki ederek yetişkin bireylerde yaşlanmaya ve majör depresyona se-

bep olabileceği vurgulanmıştır (Temiz Hava Hakkı Platformu, 2021). Gürültü kirliliği ise çevre kirliliğinin diğer çeşitlerine göre çözüme kavuşturulması en zor olanıdır. Dünya Sağlık Örgütü, bu kirliliğin insan sağlığına çeşitli zararlı etkileri olduğunu belirtmiştir. Bunlar; işitme kayıpları, yüksek tansiyon, stres, metabolizma ve kalp sorunları gibi problemleri içermektedir (Yücer, 2020:274). Özellikle ülkemizde yüksek sesli müzik dinleme, araçlara takılan yüksek volümlü müzik cihazları, kutlama merasimlerinde silah kullanımı, gece geç vakitlerdeki düğün etkinlikleri veya düğün konvoylarındaki gürültüyle görünür olma histerisi hızlı kentleşmenin getirdiği olumsuzluklar içerisindedir ve düzeltilmesi uzun vakit alacak bir alışkanlıktır.

Çevresel sorunlardan bir diğeri ise kent ortamında yeşil alanların yetersizliğidir. Kentte yaşayan bireylerin doğa deneyimlerini engellilik bağlamında inceleyen Doğan (2021), engelli bireylerin engelli olmayan bireylere göre doğa ile daha az bütünleştiklerini belirtmiştir. Dolayısıyla çevresel problemler, dezavantajlı grupların kırılganlığını daha da artıran bir faktördür.

Bir diğer çevresel sorun ise birçok canlıya ev sahipliği yapan su kaynaklarının giderek tükenmesidir. Bu kaynakların insanlara sağlık, besin, gelir ve enerji sağlamasının yanında taşıma yolları ve tatil mekânları olarak da işlevleri bulunmaktadır. Ancak insanlar uzun yıllardır enerji üretmek ve selderden korunmak gibi çalışmalardan dolayı su kalitesine ve doğal balık habitatlarına zarar vermektedir (Avrupa Çevre Ajansı, 2018). Bunlara paralel olarak su, insanlar tarafından tahmin edilenden çok daha hızlı bir biçimde tüketilmektedir. 2006 yılındaki tahmin verilerine göre 2025 yılında dünyanın üçte birinin su kıtlığı yaşayabileceği belirtilmiş olsa da 2020 yılında yapılan benzer çalışmalarda 2025 yılında dünyanın üçte ikisinden fazlasının su kıtlığı yaşayacağı öne sürülmüştür (Tok ve Orbay, 2020). Sulamada kullanılmakta olan miktarlar dikkate alındığında su sıkıntısının tahıl ticaretini olumsuz etkileyebileceği düşünülmektedir. Ayrıca, gelir düzeyi düşük Afrika,

Güney Asya ve Güney Amerika ülkelerinin doğal kaynaklara bağımlı olması ve burada yaşayan kişilerin geçimini tarımsal faaliyetler aracılığıyla sağlaması sebebiyle bu bölgelerde yaşayan yerel halkın, iklim değişiminden ve su kıtlığından en çok etkilenecek grubu oluşturacağı belirtilmektedir (Ötgen, 2021). Bu nedenle yerli halkları görmezden gelerek yapılan çalışmalar, bu bölgelerin ihtiyaçlarını tespit etmeyi ve doğru müdahaleler geliştirmeyi zorlaştırmaktadır (Fox ve Wu, 2023). Muzingili (2017), sosyal çalışmacıların yalnızca yakın oldukları dezavantajlı toplulukların değil, Afrika gibi bölgelerde yaşayan yerel halkın yaşadıkları çevresel sorunlarına da mesleki müdahalelerde bulunma sorumlulukları olduğuna dikkat çekmektedir.

Çevresel sorunların son dönemlerde hissedilmesi, bu sorunların yavaş bir şekilde etkisini göstermesinden kaynaklanmaktadır. Bu etkilerin yavaş hissedilmesinden dolayı fiziksel çevre sorunlarına özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra ilgi artmaya başlamıştır. (Ötgen, 2021). Ancak olumsuz etkiler meydana geldikten sonra çözüm yolları arayışlarına gidilmesi çoğunlukla gösterilen çabaların boşa gitmesine neden olmaktadır. Koruyucu ve önleyici bir model sunan yeşil sosyal hizmet uygulamaları hem bu çabaların boşa gitmemesi hem de geniş kitlelere ulaşılması bağlamında ön plana çıkmaktadır.

Bahsedilmesi gereken bir başka önemli husus, sayılarında gitgide artış görülen iklim mültecileridir. Çevresel şartlardan kaynaklanan olumsuz etkilerle beraber zorunlu göç eylemi içine giren insanlara iklim mültecileri olarak tanımlama yapılmaktadır. İnsanlar özellikle deprem, heyelan ve sel gibi afetlerden korunmak, değişen çevresel şartlara ayak uydurmak ve geçimlerini devam ettirebilmek adına ılıman iklimi olan yerlere göç etmek zorunda kalmaktadır. Buna paralel olarak küreselleşmenin etkisiyle birlikte yaşamlarını daha rahat sürdürebilecekleri yeni coğrafya arayışlarına giren insan sayısı da hızlı bir şekilde yükselmektedir. Sosyal hizmetin bilhassa afet, mültecilik ve göç gibi alanlarla yakından ilgilenen bir meslek olduğu hesaba katıldığında sosyal hizmet mesleği ile çevre

sorunları ve iklim mültecileri arasındaki bağları aydınlatmak pek de olası değildir (Artan ve Uzun, 2017; İlk Bilben, 2018).

Breen vd. (2023), afet, mülteci krizi ve içme suyuna erişim gibi çevresel sorunlara karşı yeşil sosyal hizmet uygulamalarının potansiyel bir çözüm yöntemi sunduğuna değinmektedir. Suppa vd. (2019), enerji dönüşümünü çevresel adaletle uyumlu hale getirmek için sosyal hizmet uygulamalarına ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Pfeifer (2016) Amerika'daki göçmen işçilerin yoğun bir şekilde toksinlere maruz kalmalarını engellemek adına sosyal hizmet uzmanlarının rollerini tanımlamaktadır. Sim ve He (2023), Çin'de yürüttüğü bir araştırmada afet yönetimi için sosyal çalışmacıların toplamda 87 adet mesleki yeterliliğe sahip olması gerektiğini belirlemiştir. Buna benzer bir araştırmada Sim vd. (2021), içerik analizi yoluyla 183 uluslararası çalışmaya ulaşarak yaptığı analizde afet yönetimi konusunda sosyal çalışmacıların sahip olması gereken yeterlilikleri sınıflandırmıştır. Buna göre, mikro düzeydeki yeterliliklerde özellikle psikososyal destek, danışmanlık, stres ve travma yönetimi, yas ve kayıp desteği temaları ön plana çıkmaktayken, makro düzeydeki yeterliliklerde ise çevresel sürdürülebilirliğe, kültürel duyarlılığa, politik konulara ve sosyal adalete odaklanılmıştır. Bu çalışmalar, çevresel sorunlara karşı yürütülen çalışmalarda sosyal çalışmacıların sahip olduğu profesyonel kimliğe ne kadar fazla ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır.

Dünyadaki tüm insanların çevresel haklardan eşit bir şekilde faydalanması ve sürdürülebilir bir gezegen geliştirilmesi, çevre ve insan ilişkilerini daha farklı bir şekilde düşündürmeyi gerektirmektedir (Dominelli, 2012). Sürdürülebilirlik ile ilişkili olarak, gelecekteki nesiller için daha elverişli ve yaşanabilir bir gezegen bırakmak doğal kaynakların dengeli bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. İnsan haklarını ve sosyal adaleti destekleyen geleneksel sosyal çalışmacıları, çevresel adaleti savunmaya çeken de bu sebeptir. (Kara, 2020). Bu nedenle sürdürülebilir bir geleceğin inşa edilmesi ancak sosyal çalışmada yer alan insan hakları paradigmasının çevresel

adalet ve sürdürülebilirlik ilkeleriyle bütünleştirilmesiyle mümkündür (Stamm, 2023). Birey ve gruplara özgü terapötik uygulamalar gerçekleştirmek, doğal afet ve kriz dönemlerinde baş aktör olmak, küresel farkındalık oluşturmaya çalışmak bir takım sosyal hizmet müdahalelerini içermektedir. Temiz suyun, toprakların, gıdaların ve madenlerin aşırı tüketimi beraberinde yerel, ulusal ve uluslararası rekabeti tetikleyerek krizlere yol açmakta; bu krizler de ekolojik sosyal hizmet uygulamalarına başvurmayı gerektirmektedir (Barut ve Kara, 2020). Bu doğrultuda çevresel krizlerin önlenmesi adına sosyal çalışmacılara mikro, mezo ve makro düzeylerde belirli rol ve sorumluluklar düşmektedir. Mikro düzeyde gerçekleştirilen uygulamalar, çevre sorunlarına dair bilincinin artırılmasına yöneliktir. Bunun için sosyal çalışmacılar, danışanların bulunduğu çevreden kaynaklı olan risklerin farkındalığını sağlayacak mesleki çalışmalar gerçekleştirmelidir. Mezzo düzeyde sorumluluklar, sosyal çalışmacıların çalıştığı kuruluşlarda çevre dostu bir kültür kazandırılmasına yöneliktir. Son olarak, makro düzey bağlamında olması gereken sorumluluklar ise sosyal çalışmacıların savunuculuk çalışmaları gerçekleştirmesi ve politika üretim süreçlerine katkıda bulunması ile ilgilidir (Yanardağ, 2019). Ayrıca sosyal çalışmacılar, çevre sorunlarına karşı müdahaleler gerçekleştiren diğer profesyonel meslek elemanlarıyla bağlantı kurmanın yolunu ve kaynaklarını bulmalıdır (Mahees, 2021; Sim vd., 2021).

3. Yeşil Sosyal Hizmet ve Uygulama Çerçevesi

Yeşil sosyal hizmetin artık koruyucu ve önleyici sosyal hizmetin bir alt alanı olarak akademik gündemimize girdiği anlaşılmaktadır. Yeşil sosyal hizmetin ilk izleri, 1970'li yıllarda sosyal çalışma disiplini içerisinde yer alan çevresi içinde birey düşüncesinin gelişerek sistem teorisine yeni bir perspektif kazandırılmasıyla ortaya çıkmıştır (Yanardağ, 2019). Daha sonra alandaki araştırmacılar tarafından sosyal çalışmanın insanların doğa ve toplumla olan ilişkisini ele alan ekolojik ve bütüncül bir yaklaşımı benimsemesi gerektiği iddia edilmiştir (Närhi ve Matthies, 2016;

Daddow, 2024). Bu noktada 2012 yılında, Dominelli tarafından geliştirilen yeşil sosyal hizmet kavramı, yeni bir uygulama alanının oluşmasında atılan önemli bir adımdır (Androff vd., 2017). Närhi ve Matthies (2016), yeşil sosyal hizmetin teorik bir yaklaşımdan ziyade pratik bir program olduğunun altını çizmektedir. Sosyal hizmet tanımı gereği sürdürülebilirlik, çevresel eşitsizlik ve eko-sosyal adalet kavramlarıyla bağlantılı olduğu için yeşil sosyal hizmet, mesleğin diğer alanlarıyla benzer bir şekilde bireylerin ve çevrelerinin refahının artırılmasına odaklanmaktadır (Papadimitriou, 2020). Yeşil sosyal hizmet, özellikle çevresel krizlere neden olan faktörleri ve bunların toplumsal cinsiyete dayalı çıktılarını anlamamıza fayda sağlamaktadır (Dominelli ve Ku, 2017).

Sosyal hizmetin bir alt alanı olan ve ekolojik sosyal hizmet olarak da adlandırılan yeşil sosyal hizmet, tüm canlı organizmalar ve ekolojik sistemler arasında var olan sistemik, simbiyotik ilişkiye odaklanmaktadır (Närhi ve Matthies, 2018; Mahees, 2021). Sosyal hizmet mesleğinde ekoloji olarak geçen kavram, her ne kadar sosyal çevreyle ilgili olarak düşünülse de sosyal çevre ve doğa arasındaki ilişkiye de dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda bir toplumdaki yeşil alanlara erişim rahatlığı ve bu alanların işlevsel kullanımı o toplumda yaşayan insanların ortak kimlik oluşturmalarına izin verdiği için biyo-psiko-sosyal iyilik hali ile yakından ilişkili olmaktadır (Barut ve Kara, 2020). Aynı zamanda dünyada yaşayan dezavantajlı grupların çeşitliliği düşünüldüğünde sosyal çalışmacılar, bu farklı grupları bir araya getirebilir, iş birliği içerisinde faaliyetleri koordine edebilir ve yerel sakinlerin aktif olarak güçlendirici bu süreçlere dahil ederek birlikte yaşamalarını ve çevrelerini yeniden inşa etmelerine yardımcı olabilir (Dominelli, 2012).

Yeşil sosyal çalışmacılar, dünyada insanı etkileyen ve bütün insanların desteğiyle çözülmesi gereken sosyal sorunlara değindikleri için genelde uluslarda geliştirilen fakat ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde yankı uyandıran çözümler bulmaya çalışmışlardır (Dominelli, 2012).

Bir sosyal hizmet müdahalesinin çevre odaklı olabilmesi için öncelikle sorunların kaynağının anlaşılması gereklidir. Bunun için sosyal çalışmacılar, çevre sorunlarından etkilenen danışanların ve toplulukların kimler olduğu, danışanların çevreye ilişkin farkındalıkları, çevre sorununun etkisinin azaltılması ve ortadan kaldırılması adına ne çeşit çalışmalara ihtiyaç olduğu, bu çalışmaların hangi kurumlar ile iş birliği içinde yürütüleceği, mesleki müdahalelerin hangi düzeyde gerçekleştirileceği gibi hususları değerlendirmeli ve bu değerlendirme çerçevesinde uygulamalar gerçekleştirmelidir (Yanardağ, 2019).

Dominelli (2012), yeşil sosyal çalışmacıların uygulama esnasında aşağıdaki listede gösterildiği gibi bir takım roller üstleneceğini belirtmiştir. Bunlar şu şekildedir:

- Kolaylaştırıcılar
- koordinatörler
- topluluk harekete geçiriciler
- kaynak harekete geçiriciler ve koordinatörler
- müzakereciler
- aracılar
- danışmanlar
- savunucular
- eğiticiler
- kültürel tercümanlar
- psikososyal terapistler
- bilimsel tercümanlar

Yeşil sosyal hizmet, özellikle eko-feminizm ve eko-psikoloji gibi yaklaşımlarla birlikte ele alınabilecek uygulamalar içermektedir. Bu da koruyucu ve önleyici bir model sunan yeşil sosyal hizmetin çeşitli dezavantajlı gruplara temas edebilmesi için ne kadar geniş bir yelpazede ele alınabileceğine işaret etmektedir. Örneğin, ekofeminizm yaklaşımına göre kadınlar yoksulluk ve güç dengesizlikleri nedeniyle çeşitli engellerle karşılaşmakta ve bu durum kadınların karar alma süreçlerine yeterince dahil olamamasına yol açmaktadır. Benzer şekilde, bu yaklaşım kadınların politika oluşturma, afet ve risk yönetimi ve afete hazırlık konularında yeterli eğitimden yoksun kaldığına değinmekte ve özellikle kırsalda yaşamakta olan kadınların güçlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmakta-

dır (Nyahunda, 2021).

Bir diğer yaklaşım olan eko-psikolojiye göre doğanın müracaatçılara karşı etkileri görmezden gelindiğinde, bireylerin stres, öfke ve depresyon gibi duyguları yaşama nedenleri tam olarak tespit edilememektedir. Bu sebeple müracaatçıların baş etme mekanizmalarının kapsamlı bir değerlendirme yoluyla ele alınması gözden kaçabilmektedir (Er vd., 2020). Eko-psikoloji içerisinde yer alan yöntemlerden birisi hortikültürel terapidir. Hortikültürel terapi, bireylerin sosyalleşmelerini sağlayan, grup dinamiklerini besleyen, uyum düzeyini arttıran, fiziksel koşulları öne çıkaran, maliyeti uygun olan ve insan-doğa ilişkisini güçlendiren; kısa sürede geniş ölçüde bir değişiklik için fazla iddialı gelmese de etkileri ve işlevleri açısından önemli olan bir terapi programıdır. Norveç'te yapılan bir araştırmada 28 depresyon hastası, Oslo yakınlarında bulunan dört çiftlikte, on iki hafta süren hortikültürel terapi programına katılmıştır. Bu program öncesi ve sonrasında elde edilen neticeye göre katılımcıların depresyon şiddetinin yarı yarıya azaldığı saptanmıştır. (Barut ve Kara, 2020) Başka bir çalışmada, travma yaşamış on ila yirmi dört yaş arası gençlere yönelik psikososyal uygulamalarda doğa kullanılmış ve bu müdahalelerin gençlerin ruh sağlığı üzerindeki etkisi incelemiştir. On iki haftalık süreç içerisinde iki günlük çiftlikte kalma durumu araştırılmıştır. Burada genç bireyler doğayla ve canlılarla iç içe bulunmuştur. Sonuç olarak, doğa destekli psikoterapinin travmalarda kullanılabilmesi belirtilmiştir (Boddy ve diğerleri, 2021).

Yeşil sosyal hizmet perspektifinden Türkiye'deki uygulamalar incelendiğinde; Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğüne bağlı çalışan bir sosyal çalışmacıdan başka, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve Tarım ve Orman Bakanlığında sosyal çalışmacı istihdamı gerçekleştirmediği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan çeşitli dernek ve vakıf bünyesinde gerçekleştirilen koruyucu ve önleyici çalışmalar, yeşil sosyal hizmet kapsamında değerlendirilebilir. Örneğin, Balıkesir'in Bigadiç ilçesinde faaliyet gösteren Yaşam Alanlarını Koruma ve Yaşatma Derneği (YAŞAD) bünyesinde yürütülen

projeler, buna örnek uygulamalar içermektedir. Derneğin faaliyetleri incelendiğinde; derneğin çalıştığı bölgede ekolojik dengenin iyileştirilmesine yönelik çalışmalar gerçekleştirildiği, bu çalışmalarda halkın bilinçlendirildiği ve dezavantajlı grupların çevreyle temas kurmasını işlevsel hale getirildiği dikkat çekmektedir (Yanardağ, 2019). Aynı zamanda Herkes için Eşitlik ve Liderlik Platformu Derneği (HelpZone) derneğinin 2021 yılında “Avrupa Hareketlilik Haftası” kapsamında Ankara Eymir Gölü’nde, görme engelli bireylere yönelik yürüyüş ve bisiklet sürme etkinliği planlaması, dezavantajlı grupları güçlendirmek amacıyla uygulanan bir proje örneği teşkil etmektedir (Helpzone, 2021). Bunlara paralel olarak TEMA Vakfı’nın erozyonla mücadele ve ağaçlandırma çalışmaları, Buğday Derneği’nin ekolojik tarım ve sürdürülebilir yaşam projeleri, toplumsal düzeyde ele alınabilecek projelere örnektir.

Dünya genelinde yapılan uygulama örnekleri incelenecek olursa; “LEWISBORO Land Trust” adlı sivil toplum örgütü tarafından ABD’de yürütülen “Doğa Aracılığıyla Engellileri Güçlendirme Projesi” dezavantajlı grupları korumaya yönelik uygulamalara örnek teşkil etmektedir. Projenin amacı, her yıl 300 engellinin doğanın sunduğu faydaları deneyimleyebilmesi için açık havada program düzenlemektir. Programlar alanında uzman kişilerle birlikte hazırlanmaktadır. Programda, katılımcılara doğaya yönelik eğitimler verilmekte ve doğa gezileri planlanmaktadır (Doğan, 2021).

Bir başka uygulama örneği ise 2001 yılında, ‘Çin Köyünde Yoksulluğu Azaltma için Kapasite Geliştirme Modeli Çalışması - Yunan Örneği’ adlı projedir. Proje öncesi bir köy halkının temel yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını ve ebeveynlerin okul ücretlerini karşılayamadıkları tespit edilmiştir. Bu problemlerin sebepleri ise tarımın ticarileşmesi ve kapitalist pazara uyum sürecinin çiftçilerin kırılganlığını daha fazla artırması olarak belirlenmiştir. Çiftçiler hem bilmedikleri yöntemleri uygulamak zorunda kalmış hem de kimyasal gübre ve ilaç kullanarak insan sağlığını tehdit eden çevre kirliliğine neden olmuştur. 2005

yılına kadar ekolojik sosyal hizmet gibi teorilerden yola çıkarak, yerel halkı organik çalışmaya geri dönmeye teşvik etmek için içinde antropolog, tarım uzmanı, sosyal çalışmacı ve doğa bilimci gibi meslek elemanları yer alan bir ekip kurulmuştur. Yapılan çalışmalarla beraber yerel halk; ek gelir elde etmeye, kimliklerini ve topraklarını korumaya teşvik edilmiş ve küreselleşmenin yıpratıcı etkilerine karşı dayanıklı hale getirilmiştir (Dominelli ve Ku, 2017).

Yine Lena Dominelli’nin öncülerinden olduğu bir proje örneği, 2004 yılında Sosyal Hizmet Okulları Birliği (IAASW) tarafından Hint Okyanusu tsunamisine ilişkin bölgede iyileştirme çalışmaları yapılması için oluşturulan ağıdır. Bölgeye sağlanan yardımların dağıtım sırasında yaşanan adaletsizlikler ve toplanan yardımların erişilebilirlik kazanması noktasında yaşanan aksaklıklar bu projenin ortaya çıkmasını sağlayan etmenlerdir. Proje kapsamında ilk olarak tsunamiden olumsuz etkilenen alanlardaki yerel sosyal hizmet okulları ile bağlantı kurulmuştur. Ardından sosyal hizmet uzmanları, bölgede afetten olumsuz etkilenen insanların ihtiyaçlarını tespit etmede, kaynakların adaletli dağıtımında ve güçlendirme uygulamalarında aktif olarak rol almışlardır. Özellikle afetten zarar gören ve eşini kaybeden kadınların desteklenmesi ve engellilerin sorunlarına yönelik çözüm stratejileri, bireylerin kültürel duyarlılıkları göz önüne alınarak gerçekleştirilmiştir (Kaya Örk ve Çömez Polat, 2022).

Bir diğer uygulama 2009 yılında Energy Answers International (EAI) tarafından Baltimore’un Curtis Bay semtinde büyük bir atık yakma fırını kurmak için başvuruda bulunulması üzerine gelişmiştir. Atık yakma fırınlarının insan sağlığına ve çevreye olumsuz etkileri olduğu için bir grup lise öğrencisi bu projeye karşı kampanya başlatmıştır. Düşük ücretli işçileri savunan bir grubun organizatörü ve aynı zamanda sosyal çalışmacı olan Sawtell, yenilikçi bir insan hakları projesinde bu öğrencilerle birkaç yıl farkındalık çalışmaları gerçekleştirmiştir. Böylece hem inşaatı durdurmak hem de bu gençlerin çevre ve sosyal adalet bilincini yükseltmek için geniş

kitleye ulaşan bir hareket başlamıştır. Medyanın da dikkatini çeken çalışmalar sonucunda yakma fırını projesi ertelenmiştir (Philip ve Reich, 2015).

ABD’de yapılan bir çalışmada, makro düzeyde gerçekleştirilen üç proje örneği sunulmaktadır. Müdahalenin gerçekleştiği dezavantajlı gruplar; gelir düzeyi düşük mahalle sakinleri, evsiz bireyler ve kırsal bölge sakinlerinden oluşturmaktadır. İlk projede, gıdaya erişim sağlayamayan mahalle sakinlerinin yeterli beslenememesi ve çiftçi pazarlarının tercih edilmemesi gibi sorunlar gündeme getirilmiş ve bu sorunların çözümünü için stratejiler geliştirilmiştir. Arizona Çiftçi Pazarı Beslenme Programı sayesinde düşük gelirli ailelere ve yaşlı vatandaşlara çiftçi pazarlarında kullanılacak kuponlar verilmiştir. Projeyi yürüten sosyal hizmet öğrencileri, beslenme ve sağlık arasındaki ilişkiyi vurgulayan “Çiftçiye ödeyin ya da doktora ödeyin” sloganını oluşturup mahalle sakinlerinin çiftçi pazarlarında alışveriş yapmasını teşvik etmiştir. İkinci çalışma, evsiz bireylerin kaldıkları sığınma evlerinde uygulanan yeşillendirme projesidir. Bu çalışma evsiz bireylerin kendi topluluk bahçelerini oluşturmalarını ve beceri kazanmalarını sağlamıştır. Proje boyunca öğrenciler bağış toplama, işe alma ve slogan oluşturma gibi çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Proje sonucunda evsiz bireyler arasında bir topluluk duygusu oluşturulmuş ve buldukları ortam yeşillendirilmiştir. Son projede ise çevreyi tehdit eden maden şirketinin çıkarlarına karşı siyasi eylem oluşturmak amacıyla o bölgede yaşayan halkı örgütleyen bir çalışma yürütülmüştür. Şirket, kamu arazilerinde yerel ekosistemi tehdit ettiğinden dolayı öğrenciler maden çıkarımına engel olmaya yönelik köklü kampanyalar düzenlemiştir. Proje sonucunda öğrenciler, yerel halkın katılımını artırmış ve medya bağlantılarını geliştirerek farkındalık çalışmaları gerçekleştirmiştir (Androff vd., 2017). Bu gibi projeler, doğayı ve canlıları koruyan, çevresel tehditlerden olumsuz etkilenecek olan grupları harekete geçiren ve onları karar süreçlerine dahil eden uygulamalara birer örnektir.

4. Sonuç ve Öneriler

Sosyal hizmet, bireyin tam iyilik haline ulaşabilmesi için çalışmalar yürüten uygulamalı bir meslektir. İyilik hali ise günümüzde çok geniş anlamda ele alınan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Kavramların içeriğinin gelişmesi neticesinde sosyal hizmet mesleği de müdahale edeceği alanların kapsamını genişletmek zorunda kalmaktadır. Bu sebeple çevresel sorunlara ilişkin çözüm önerileri geliştirilirken psikolojik, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel boyutları göz önünde bulundurmamak mesleğin sahip olduğu yapıya özgü bir harekettir. Ancak günümüzde geleneksel yöntemler ile yeni problemlere çözüm yolları aranması sosyal çalışmacıları fazlasıyla yıpratmaktadır. Koruyucu ve önleyici bir bakış açısıyla yeni hizmet ve modellerin yaygınlaştırılması buna binaen önem kazanmaktadır. Ayrıca sosyal hizmet mesleğinin değişen koşullar altında varlığını devam ettirebilmesi için yeniliklere açık ve gelişmelere ayak uyduran bir yapı içerisinde kendini şekillendirmesi gerekmektedir. Modern insanın gitgide doğadan koparak fitratından uzaklaşması, günümüzde sosyal hizmet mesleğinin müdahalede bulunması gereken en önemli problemlerden birisidir. Tüm bu gerekçelerden yola çıkarak bu çalışmada yakın tarihlere geliştirilmiş olan yeşil sosyal hizmet kavramı incelenmiştir.

Araştırmada ele alınan projeler izinde günümüzde yeşil sosyal ile ilgili çalışmaların, sosyal hizmetin koruyuculuk, savunuculuk ve destek hizmetleri olmak üzere üç temel rolü üzerinden yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Güçlendirme rolü üzerinden yürütülen çalışmaların ise ihmal edildiği görülmektedir. Koruyuculuk hizmeti, özellikle engelliler ve stres-kaygı eşiği düşük bireylerin tabiat ve doğadaki proje ve çalışmalara katılarak rehabilite edilmesine yöneliktir. Bu uygulamalarda bireylerin doğadan istifade edebilecekleri tedavi uygulamalarını kapsayan psikososyal destek hizmetlerine odaklanılmaktadır. Doğal çevre tahribatı ile dezavantajlı insanların bu gibi rehabilite edici süreçlerden mahrum kalması, özellikle sosyal hizmet disiplininin ilgi alanına giren bir husustur. Türkiye özelinde

özellikle suça sürüklenen çocuklar, mahkumlar ve bağımlılarla ilgili çalışmaların yeşil sosyal hizmet bağlamında ele alınması faydalı ve yararlı olacaktır. Zira bu üç grupta ilgili günümüzde sadece cezalandırma yöntemi veya bakım evlerinde konforlu hizmet verme şeklinde bir usul takip edilmekte, onlara “sorumluluk bilinci kazandırma, empati yeteneğinin geliştirilerek rehabilite olma ve suçtan uzaklaşma duygusunun geliştirilmesi” çalışmalarına imkân sağlanmamaktadır. Hizmeti hep ötekenden bekleyen, vermeye ve yardıma değil almaya alıştırılan, sorumluluk alma ve empati yeteneği kazandırmayan, hayata hazırlanmayan, tüketime yönelik bakım hizmetleri sorgulanmalıdır.

İncelemede yeşil sosyal hizmetteki savunuculuk ile ilgili çalışmaların maden sahaları, atık toplama veya yakma ile ilgili çevresel zararlara karşı duyarlılık geliştirme üzerine yapıldığı görülmektedir. Bunun en büyük sebebi iş kazaları, zehirlenmeler, heyelanlar, orman katliamı gibi daha görünür tahribatlar sebebiyledir. Ancak bu tür yatırım ve üretim faaliyetleri ile doğal felaketlere sebebiyet veren olguların bilimsel olarak incelenerek açıklanması gerekmektedir. Bazen ideolojinin veya başka tür ulusal veya uluslararası rekabet sebebiyle yaşanan tartışmaların faydadan ziyade toplumsal yarılmalara sebebiyet verdiği bilinmelidir. Bu durumda yeşil sosyal hizmetin savunuculuk görevinden önce doğal felaketleri önleyici destek faaliyetlerinde bulunması önem arz etmektedir.

Yeşil sosyal hizmet çerçevesinde değerlendirilen bir başka tür ise destek faaliyetleri üzerinedir. Bunlar yoksul çiftçi ve üreticilerin mallarını satarak geçim kaynağı elde edebilmeleriyle veya evsizlere daha rahat çevresel imkanlar sağlanmasıyla ilgili yürütülmektedir. Ancak geliştirilen bu çözümler, dezavantajlı bireylerin ve grupların kendileri hakkında farkındalık kazanmalarını veya kendi başlarına çözüm yolları üretebilmelerini sağlama noktasında yetersiz kalmaktadır. Sosyal hizmet uzmanları, destek faaliyetleri kapsamında insanların sesini duyurmanın, kolaylaştırıcı olmanın veya doğrudan onlara yardım eli uzatmanın dışında farklı rol ve sorumluluklar

da üstlenerek güçlendirmeyi temel alan alternatif çözüm önerileri geliştirmelidir.

Yapılan inceleme sonucunda, yeşil sosyal hizmetin dezavantajlı gruplara yönelik rehabilite edici ve güçlendirici bir model sunabileceği anlaşılmaktadır. Yeşil sosyal hizmetin güçlendirme rolü üzerinden yola çıkarak şu şekilde çözüm önerileri sunulabilir:

- Son yıllarda yaşlılık süresinin uzaması bakım hizmetleri ve hastalık anlamında kamuya büyük yük getirmektedir. Yine farklı sebeplerle yalnız kalma veya bireysel yaşam tercihinin artmasına bağlı olarak çöp evlerin sayısında artış gözlenmektedir. Evi olmasına rağmen yönetemeyen veya evsizlik problemi çekenlerin oranı gittikçe artmaktadır. Yaşlıların hem yaşlılık oranlarının hem de hastalık dönemlerinin kategorik olarak farklılaşması sebebiyle tasarlanacak mekanlar da kategorik olarak yapılandırılmalıdır. Bu sebeple günümüzde çok katlı binalarda hizmet veren huzurevleri yerine tek katlı, bahçeli kuruluş modellerine geçiş önerilmeli, hatta kanun yapıcılar tarafından şart koşulmalıdır. Bu kuruluşlar içerisine sebze ve meyve yetiştirilebilen hobi bahçeleri, büyük akvaryumlar ve kuş evleri dahil evcil hayvan barınakları tasarlanmalıdır. Böylelikle yaşlıların bitkilerle, çiçek ve sebze yetiştiriciliğiyle uğraşmaları, hayvanlarla iletişim kurmaları sağlanarak meşguliyet terapisi görmeleri, kendini gerçekleştirme ve duygusal tatmin yaşamaları sağlanabilir. Ayrıca bakımevinden ziyade güvenli alan hüviyetinde tasarlanan bu mekanlar, yaşlıların daha fazla fiziksel ve sosyal aktivite gerçekleştirerek sağlıklı yaşlanmalarına katkıda bulunacaktır.

- Modern yaşamın olumsuz etkilerinden dolayı risk altında bulunan gruplardan bir diğeri kent yaşamında suça sürüklenen çocuklardır. Bunun en büyük nedeni, çocukların kent ortamında fiziksel ve sosyal aktivite gerçekleştirebilecekleri alanların kademeli olarak azalmasıdır. Dolayısıyla kent ortamlarında güvenli olan yeşil alanların yaygınlaştırılması özellikle bu grup için önem arz etmektedir.

• Bir başka husus ise suçta sürüklenen çocuklar içerisinde bağımlılar ve engelliler gibi gruplara yönelik güçlendirme odaklı yeşil sosyal hizmet uygulamalarının planlanmasıdır. Örneğin, günümüzde suçta sürüklenen çocuklar için rehabilitasyon merkezleri bulunmaktadır. Bunların işleyiş yapısı bireyin eğitim ve hizmet alması üzerine kurguludur. Halbuki suçta sürüklenen bireyin zihinsel bilgi almak yerine sorumluluk almayı öğrenmesi, zarar verdiği kimseler adına empati yeteneği kazanıp topluma döndüğünde bir daha aynı suçları işlememesi beklenir. Bunun için kitabi bilgi değil, tecrübe edinip fiziki yetenek kazandıracak, meslek öğretecek, fiilen çalışma ve üretmeyi içeren uygulamalı eğitimler gereklidir. Uygulamalı eğitimler ise doğrudan kamu eliyle olduğu kadar özel kurum ve kuruluşlarla iş birliği yapılarak şekillendirilebilir. Mesela Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı-Adalet Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı ile özel sektör iş birliğinde, kanuni alt yapısı hazırlanarak pilot bölgelerde büyük rehabilitasyon çiftlikleri kurulabilir. Buralarda bağımlılar, suçta sürüklenmiş çocuklar ve hatta engelliler bitki ve hayvan bakımı, terbiyesi, yetiştiriciliği ile tedavi edilebilirler. Böylece doğadan destek alarak meşguliyet terapisi sağlanabilir, empati yeteneği geliştirilebilir, sorumluluk bilinci kazandırılabilir. Böylece devlete çok büyük yük getiren bakım giderleri, sosyal şiddet, kamu düzenini bozan dav-

ranış kalıpları azaltılabilir. Yine cezalandırma öncesi geri kazanım sağlanır, devletin bakımında başlayan, hapis hane devam eden ve huzurevinde sonlanan böylece bir ömür boyu süren bakım masrafları azaltılabilir.

• Bunlara ek olarak toplumların, afetlerin yol açtığı olumsuz sonuçlara karşı hazırlıklı olabilmesi için afet öncesi yapılacak koruyucu ve önleyici hizmetlerin sayısının artırılması gerekmektedir. Bu bağlamda sosyal çalışmacılar afet yönetimi kapsamında özellikle gönüllü yönetimi, organizasyon ve planlama gibi süreçlere dahil olmalı ve diğer meslek elemanlarıyla iş birliği yaparak güçlendirme temelli yeni projeler üretmelidir.

• Son olarak sosyal çalışmacılar, özellikle çevre kirliliğinin yoğun olduğu Büyükşehir Belediyelerinde yapılan bisiklet yolları, deniz, orman, tarım ve hayvan çiftliklerinden daha fazla faydalanma, çevre odaklı çalışmalarda; slogan hazırlama, halkı bilinçlendirme ve organizasyon faaliyetlerini yürütmede baş aktör ve yol gösterici olabilir. Çevre odaklı çalışmalar yürüten vakıf ve derneklerle iş birliği yapılarak yeni projeler üretilebilir. Yine yeşil sosyal hizmetin eğitim müfredatına daha fazla dahil edilmesi ve öğrencilerin bu alanda daha aktif rol alması da yeşil sosyal hizmetin geliştirilmesine olanak sağlayacaktır.

Kaynakça

- Androff, D., Fike C., Rorke J. (2017). Greening Social Work Education: Teaching Environmental Rights and Sustainability in Community Practice. *Journal of Social Work Education*, 53 (3), 399-413.
- Artan, T. (2024). *Yeşil Adaletin sesi: İklim Değişikliği Karşısında Sosyal Hizmetin Rolü ve Mücadelesi*. İstanbul: İÜC Yayınevi.
- Artan, T., Uzun, K. (2017). A Discussion about Green Social Work in the Context of Climate Refugees. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 7 (4), 171-184.
- Avrupa Çevre Ajansı (2018). <https://www.eea.europa.eu/tr/isaretler/aca-isaretler-2018/makaleler/sualti-yasami-ciddi-tehditlerle-yuz-yuze>, (Erişim Tarihi: 20.11.2021).
- Avrupa Çevre Ajansı (2021). <https://www.eea.europa.eu/tr/articles/hava-ve-gurultu-kirliligi-de>, (Erişim Tarihi: 20.11.2021).
- Barut, B., Kara, Y. (2020). Ekolojik sosyal hizmet perspektifinden hortikültürel terapi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(1), 218-240.
- Boddy, J., Slattery, M., Liang, J., Gallagher, H., Smith, A., Agllias K. (2021). Psychosocial interventions situated within the natural environment with young people who have experienced trauma: a scoping review. *The British Journal of Social Work*, 51(3), 1018–1040, <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcaa093>.
- Breen, K., Greig, M., Wu, H. (2023). Learning green social work in global disaster contexts: A case study approach. *Social Sciences*, 12 (5), 288.
- Daddow, A. (2024). Social work students respond to greening social work curriculum: "It is important to see a change in the narrative". *Australian Social Work*, 77 (3), 384-396.
- Doğan, İ. (2021). *Ekolojik Sosyal Hizmet Bakış Açısından Kent Ortamında Doğa Deneyiminin Engellilik Bağlamında İncelenmesi*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Sosyal Hizmet Ana Bilim Dalı.
- Dominelli, L. (2012). *Green Social Work: From Environmental Crises to Environmental Justice*. Cambridge. Polity.
- Dominelli, L. (2014). Promoting environmental justice through green social work practice: A key challenge for practitioners and educators. *International Social Work*, 57 (4), 338-345.
- Dominelli, L., Ku, H. (2017). Green social work and its implications for social development in China. *China Journal of Social Work*, 10 (1), 3–22. doi:10.1080/17525098.2017.1300338.
- Er, F., Canatan Ç., Barut B. (2020). Sosyal hizmet uygulamalarında ekopsikolojiyi düşünmek. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 5(1),73-82.
- Erbay, E. (2019). Güç ve güçlendirme kavramları bağlamında sosyal hizmet uygulaması. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(42), 41-64. <https://doi.org/10.21560/spcd.vi.546674>
- Fox, MJ., Wu, H. (2023). Terminology and language used in indigenous-specific gender and sexuality diversity studies: A systematic review. *Social Sciences*, 12 (3), 145.
- Güzel, B., Buz, S. (2019). "Yeşil" Yoksulluk, Çevresel Adalet ve Sosyal Hizmet. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 30 (3), 1052-1069.
- Harris, N., Brazeau, J., Clarkson, A., Brownlee, K., Rawana, EP. (2012). Adolescents' perspectives on strengths-based group work and group cohesion in residential treatment for substance abuse. *Journal of Social Work Practice in the Addictions*, 12(4), 333–347.
- Helpzone (2021). <https://www.helpzone.org/gorme-engellilerin-sehirdeki-hareketliliği-doga-yuruyusunda-bulusuyoruz/>. (Erişim Tarihi:19.12.2024).Hussain, S. A., Razi, F., Hewage, K., Sadiq, R. (2023). The perspective of energy poverty and 1st energy crisis of green transition. *Energy*, 275, 127487.
- Ilık Bilben, S. (2018). Migration discussions in the context of anthropogenic climate change. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 75, 237–268. <http://dx.doi.org/10.26650/jspc.2018.75.0015>.
- Jones, P. (2012). *Green social work: From environmental crises to environmental justice*. Lena Dominelli, Cambridge, Polity Press.
- Kara, Y. (2020). "Ekolojik Sosyal Hizmet Bağlamında Türçülük", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (20), 82-94.
- Kaya Örk, E., Çömez Polat, F. (2022). Çevresel adaletsizlik mağduru grupların ihtiyaçlarını karşılamada yeni bir model önerisi: "Yeşil sosyal hizmet birimleri kurulması". *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 33(3), 975-990.
- Kızmaz Z. (2021). İklim değişikliğinin kırsal alandaki etkisi ve alternatif arayışlar: sosyolojik bir yaklaşım. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(1), 431-453.
- Lee, JA., Hudson, RE. (2017). Empowerment approach to social work treatment. *Social work treatment: Interlocking theoretical approaches*, 142.
- Mahees, MT. (2021). Green social works: the role social worker in ecological justice and collective environmental actions. *E-Journal of Social Work*, 4 (1), 15-23
- Muzingili, T. (2017). Moving together in environmental discourse: Call for social work intervention towards environmental justice in Africa. *International Journal of Politics and Good Governance*, 13(4), 1-16.
- Närhi, K., Matthies, AL. (2016). Conceptual and historical analysis of ecological social work. *Ecological social work: Towards sustainability*, 21-38. London: Red Globe Press.
- Närhi, K., & Matthies, AL. (2018). The ecosocial approach in social work as a framework for structural social work. *International Social Work*, 61(4), 490-502.

- Nyahunda, L. (2021). Social Work Empowerment Model for Mainstreaming the Participation of Rural Women in the Climate Change Discourse. *Journal of Human Rights and Social Work* <https://doi.org/10.1007/s41134-020-00148-8>.
- Ötgen, Y. (2021). *Çevre Sorunlarının Çözümünde Yeşil Vergiler ve Türkiye Değerlendirmesi*. Dönem Projesi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Papadimitriou, E. (2020). Defining green social work. *Social Cohesion and Development* 2020 15 (1), 139-152.
- Pfeifer, GM. (2016). Pesticides, migrant farm workers, and corporate agriculture: How social work can promote environmental justice. *Journal of Progressive Human Services* 27: 175-90.
- Philip, D., Reisch, M. (2015). Rethinking social work's interpretation of 'environmental justice': from local to global. *Social Work Education*, 34 (5), 471-483. doi:10.1080/02615479.2015.1063602.
- Sim T., He M., Dominelli L. (2021). Social work core competencies in disaster management practice: an integrative review, *Research on Social Work Practice*, 32 (3), 310-321.
- Sim, T., He, M. (2023). Core competencies in disaster management for social workers in China: A modified e-Delphi study. *Journal of Social Work*, 23 (4), 656-676.
- Stamm, I. (2023). Human rights-based social work and the natural environment: Time for new perspectives. *Journal of Human Rights and Social Work*, 8(1), 42-50.
- Suppa, A., Steiner, I., Streckeisen, P. (2019). Energy transition and environmental justice: effects on vulnerable groups and implications for social work. *Czech & Slovak Social Work/Sociální Práce/Sociálna Práca*, 19 (4).
- Teater, B. (2014). "Güçlendirme ve Dilin Kullanımı". (Çev. Yakut Çakar, B.). *Sosyal Hizmet Kuram ve Yöntemleri Uygulama İçin Bir Giriş*. (Karatay, A. çev. Editörü). Ankara. Nika Yayınevi. 68.
- Temiz Hava Hakkı Platformu. (2021). https://www.temizhavahakki.com/kararapor2021/?gclid=Cj0KCQiAieWOBhCYARIsANcOw0x83h-C62uIQWhe-pTAKCM9uOX4n0LSOCQgNdXTpWcKHGZLwqV5OgEkaAp-eEALw_wcB, (Erişim Tarihi: 20.11.2021).
- Teixeira, S., Krings, A. (2015). Sustainable Social Work: An Environmental Justice Framework for Social Work Education. *Social Work Education*, 34 (5), 513-527.
- Tok, MG., Orbay, İ. (2020). Ekolojik sosyal hizmet perspektifinde su güvensizliği. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(4), 1786-1808.
- Tuncay, T. (2009). Genç kanser hastalarının hastalık anlatılarının güçlendirme yaklaşımı temelinde analizi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 20(2), 69-88.
- Wu, H., Greig, M., Bryan, C. (2022). Promoting environmental justice and sustainability in social work practice in rural community: A systematic review. *Social Sciences*, 11 (8), 336.
- Yanardağ, U. (2019). Türkiye'de çevre odaklı sosyal çalışma uygulamalarını düşünmek. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 30 (1), 309-329.
- Yücer, HM. (2020). "Önleyici/Koruyucu Sosyal Hizmet" İçinde Malkoç, ES., Yücer, HM (Ed.), *Sosyal Hizmetin Temel Konuları*. Ankara. Grafiker Yayınları.

Portekiz Sömürge Tarihi ve Müslüman Diyarlar Abdul Rahman Azzam, Öteki Sürgün: Fernão Lopes'in Büyüleyici Hikâyesi, Santa Helena Adası ve Kayıp Bir Cennet

Hür Mahmut YÜCER

hurmahmut.yucer@sbu.edu.tr

Sağlık Bilimleri Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Geliş Tarihi: 14.11.2024 / Kabul Tarihi: 06.01.2025

Özet

Abdul Rahman Azzam, bu kitabının mihverine, bir şövalye yamağı ve maceraperest olarak Hind ticaret-korsan gemilerine binen Portekizli Fernão Lopes'in yolculukta yaşadıkları ve deneyimlerinin sonucunda din değiştirip Müslüman olmasını, kendi ırkdaşlarına karşı Hindistan'da savaşmasını, tekrar Portekizlilere esir düşmesini, ceza olarak kulak, burun ve sol elinin kesilmesini, aşağılanmış ve esir edilmiş olarak Portekiz'e geri dönerken gemiden kaçarak Santa Helena adasının derinliklerinde saklanmasını, burada ömrünün son 34 yılını münzevi olarak geçirmesini, hayatı boyunca da adayı hayvan, sebze ve meyve yetiştiriciliği ile imar etmesini alır. Her ne ki ada İngiliz idaresine geçince talan edilecek, fiziken değersizleşecek, sürgün adasına dönüşmesiyle de demografik olarak önemsizleşecek, ipek yolunun Süveyş Kanalı'na yönelmesiyle iktisaden önemini yitirecektir.

Yazar, Azzam bu biyografi çerçevesinde Portekiz sömürgecilerin Doğu Afrika kıyıları ve Ümit Burnu üzerinden Aden Körfezi'ne, oradan Hind Okyanusu'na giden keşif-ticaret-sömürge yolu üzerindeki istila, yağma ve buna bağlı yaşamları önümüze serimlemektedir. Buna bağlı olarak yol üzerindeki önemi artan ve azalan adalar ve limanlar, küçük devletler, Reconqueste, Kudüs'ün geri alınma emel ve motivasyonunu Müslümanlara yönelen hınç ve öfkeyi, kısacası Portekiz sömürgecilik tarihini takip etmek de mümkündür.

Anahtar kelimeler: Abdulrahman Azzam, Santa Helena, Fernão Lopes, Münzevi Hayat, Mühtedi.

Abstract

In this book, Abdul Rahman Azzam centers his narrative on the life and experiences of the Portuguese adventurer and knight's squire, Fernão Lopes. Lopes, who initially joined Indian pirate-trade ships, ultimately converted to Islam, fought against his own people in India, was captured by the Portuguese, and was punished through the mutilation of his nose, ears, and left hand. Humiliated and captive, he escaped from a ship en route back to Portugal and sought refuge in the depths of Saint Helena Island. There, he spent the last 34 years of his life in isolation, transforming the island through animal husbandry and the cultivation of vegetables and fruits. Later, the island's transition to British rule would lead to its plundering, physical degradation, and transformation into an exile colony, losing its demographic and economic significance, especially with the shift of the Silk Road toward the Suez Canal.

Through this biography, Azzam examines the Portuguese colonial route stretching along the East African coast and the Cape of Good Hope to the Gulf of Aden and the Indian Ocean.

¹Sağlık Bilimleri Üniversitesi, hurmahmut@gmail.com

He portrays the invasions, plunder, and the consequent impact on the lives of those along this exploration-trade-colonial pathway. It is also possible to trace the rising and declining importance of islands, ports, small states, the Reconquista, the ambition to reclaim Jerusalem, and the resentment and hostility directed at Muslims. In essence, the book offers insights into the history of Portuguese colonialism.

Keywords: Abdul Rahman Azzam, Saint Helena, Fernão Lopes, Hermit Life, to convert to Islam.

1. Giriş

Öteki Sürgün, şüphesiz son zamanlarda okuduğum ve üzerimde en çok etki bırakan kitaplardan biriydi. Belki de etkileri demeliyim, bunları şu şekilde sıralayabilirim: Birincisi, Portekiz tarihi hakkındaki bilgimin eksikliği, ikincisi şimdilerde çokça ilgimi çeken sömürgecilik tarihi, üçüncüsü ipek yolu ve deniz ticaret yolları üzerinde yaşanan katliamlar ve en nihayet dördüncüsü gündemimizden hiç çıkmayan ilerleme ve geri kalmışlık tartışmaları hakkındaki kanaatlerimin dayanaklarını bir kez daha görmüş olmak.

Aslen Lübnanlı olduğunu anladığımız Abdul Rahman Azzam, kitabını İngilizce olarak kaleme almış, Zeynep Şarлак nefis bir dille Türkçe'ye çevirmiş, çok sayıda uzman alanlarıyla ilgili editoryal katkı ve ilavelerde bulunmuş, eserin Türk okuyucular için anlaşılır olmasını sağlamış, en nihayet Kızılay Kültür Sanat doğru bir kararla basımını üstlenmiştir. Doğal afetlerle ilgili bir kurumun böyle bir kitabın basımını niçin üstlendiği sorusu hemen akla geliyor. Bu sorunun cevabı, eserin mihverindeki orta seviyeli bir aileden gelen Fernão Lopes'un Hindistan'a giderek zengin olmayı hedeflemesiyle başlar. Yolculuk esnasında karşılaştığı olaylar sonucunda dindar bir Katolik iken İslam'a geçer ve kendi vatandaşlarına karşı Hintli Müslümanların yanında savaşı. Ama Portekizliler tarafından yeniden esir alınır, burnu, kulağı ve sol eli gerek savaş suçu gerekse valinin bireysel kını sebebiyle kesilir. Nihayetinde aşağılanarak ve esir edilerek çıkartıldığı dönüş yolculuğunda, geminin Santa Helena adasına ikmal için uğradığında kaçarak adanın derinliklerinde saklanır. Bundan sonra hayatının son 34 yılını burada geçirir. Ömrünü ıssız adayı ağaçlandırmak ve imar etmekle itmam eder. Özetle, eserin içeriğinde "*insanı insan yapan deneyimlerin*

değerli olduğu ve bu deneyimleri inkâr etmenin, görmezden gelmenin veya ihmal etmenin yıkıcı olduğu" vurgulanmaktadır."

Yazarımız Abdul Rahman Azzam

Yazarımız Abdul Rahman Azzam lisans ve doktora derecelerini Oxford Üniversitesi Tarih Bölümü'nden "Rumi and the Kingdom of Joy" adlı kitabı kaleme almıştır. 2007'de "Aladin to Critical Acclaim" adlı biyografi çalışmasını yayımlamıştır. Kitap için Financial Times "*ilgi çekici*" ve Irish gazetesi "tam zamanında ve gayet iyi yazılmış" değerlendirmelerinde bulunmuştur. "*Saladin*" adlı kitabı Arapçaya çevrilip yayımlandıktan sonra Ürdün'de İslam hakkında yazılmış en iyi 100 kitap arasına seçilmiştir.

Azzam, bu kitaba başlama serüvenini anlatırken, "*Selahaddin*" isimli eserini yazdığı dönemde yolunun, Jean-Paul Kauffman isimli Fransız bir yazarın makalesiyle kesiştiğini söyler. Kauffman, üç yıl Beyrut'ta milisler tarafından rehin tutulmuş sonrasında "*esaret*" üzerine araştırma yapmak amacıyla Fransızların meşhur komutanı Napolyon Bonapart'ın da esir tutulduğu Santa Helena adasını keşfe gitmiştir. Amacı onun hayatının son yıllarını geçirdiği esaret yıllarını araştırmaktır. Ancak Kauffman, bu esnada Bonapart'tan tam 300 yıl önce adaya sürgün gelen Portekizli bir Müslüman olan Fernando Lopez'in varlığını öğrenmiş ve bunu da araştırmasında zikretmiştir. Azzam, Kauffman'dan edindiği bilgilerden hareketle Lopez'in niçin doğuya seyahat ettiğini, onu sürükleyen sebepleri, yaşadığı zorlukları, Müslüman olma serüveni ve hayatının sonraki safhası ilgisini çekmiştir. Bu ilgi onu Portekiz arşiv, kronik, tarih ve seyahatnamelerinde sürecek uzun bir araştırma yolculuğuna sokmuştur.

²Aldul Rahman (2017), *Other Exile'i The Remarkable Story of Fernão Lopes, the Island of Saint Helena, and a Paradise Lost*, Icon Books)

Fernão Lopes ve Dünya Tarihi'nde Portekiz Yüzyılı

Şaşırtıcı olan, Lopes hakkındaki kaynaklar yarım sayfayı geçmeyecek miktarda bilgiyi ihtiva etmelerine rağmen yazarın yoğun ve derin araştırmalarıyla bu hikâye etrafında 300 sayfalık bir tarihi-roman ortaya çıkarmış olmasıdır. Kitabın sonu, Afrikalı V. Afonso, Mükemmel Prens II. Jao, Maceracı I. Manuel, Portekiz'in Hindistan Valisi Albuquerque ve Almeida gibi dönemin Portekiz idarecilerinin yanı sıra Vasco de Gama, Pedro Alvares gibi gezginlere ait haritalar, şehir gravürleri ve benzeri materyallerle zenginleştirilmiştir. Artık kitap bu haliyle "Portekiz Sömürge Tarihi" hüviyetini kazanmıştır.

Kitapta Portekizlilerin sömürgecilik yolculukları detaylandırılmaktadır: Geçtikleri yerlere kendilerine ait isimler vererek 1480'de Timbuktu ve Mali'ye, 1486'da Kenya sahillerine, 1498'de Mozambik'e, 1497-1503 Hindistan kıyılarına, 1500'de de Brezilya'ya gittikleri anlatılır. Ayrıca, İspanya ile rekabette İpek Yolu savaşları, Afrika sahillerindeki ve Hürmüz Boğazı'ndaki Müslümanlara ait limanları ve sahil şehirlerini talan etmeleri, katliamlar, Sokotra Adası ve Basra Körfezi istilaları ayrıntılarıyla zikredilmektedir. Yine okuyucu için roman üslubunda tamamlayıcı bilgiler olarak, Hindistan'ın güneybatısında bulunan Dabul şehri kuşatmasında altı bin kişiyi öldürmeleri, Diu'da Memlük donanmasını yenip Hint Okyanusu'ndaki Arap Müslüman hâkimiyetine son vermeleri, 1510'da Müslümanların yönetimindeki Goa şehrini alarak Portekiz Goa Valiliğini kurmaları ve bu valiliğe ancak 1971'de Hindistan tarafından son verilebildiği anlatılmaktadır. Böylece, Osmanlı kaynaklarında belirtildiği gibi, bugünkü Körfez ülkelerinin yerinde bulunan liman kentlerindeki halkın İstanbul'dan yardım istemesinin ve Yavuz'un 1517'deki Mısır seferi sırasında Aden'e asker göndermesinin ne kadar önemli olduğu anlam kazanmaktadır.

Portekizlilerin bu motivasyonunun birinci sebebi, elbette Reconquista yani yeniden fetih

iştiağıydı. Bilindiği gibi Portekiz yüzlerce yıl boyunca Arap kökenli Müslümanlar tarafından yönetilmişti. "Ezan sesi kuzeyden güneye tüm ülkeyi namaza davet etmişti. Arapça ülkenin resmi diliydi ve bu dili sadece Müslümanlar değil *musta'rib* diye adlandırılan İberya Hristiyanları da konuşuyordu." Sekizinci yüzyıldan 1492'ye kadar süren bu durumu İsa'nın koşucuları diye anılan Portekiz'in Katolik kralları değiştirmek için çabaladılar. "Hristiyan topraklarını Araplar ve Morolardan geri alan Portekiz kralları kadar övülen hiçbir Portekiz kralı yoktur" (Azzam, 2023, 43)

İkinci motivasyon kaynağı ise Haçlı seferleri ve Kudüs'ün geri alınmasıydı. Hatta Filistin'e gidemeyen şövalyeler Papa'dan İber Yarımadası'nda savaşmak için özel izin almışlardı. "Amaç Müslümanların dinlerini değiştirmek değildi. Ülkeden atmak.... Barbarları sürmekti".

Üçüncü motivasyon kaynağı ise sömürgeciliğin ileri devresi olan her halükârda Müslümanlarla savaşmak fikriydi.

"Krala Kuzey Afrika'da hizmet etmek, bir asilzâdenin lekeli itibarını geri kazanmaya yardımcı olabilecek bir kefare, kendi kendini cezalandırma mesabesinde de görülebilir. Mesela 1513'de Bragança Dükü Dom Jaime, kendisini aldattığını düşündüğü karısını öldürmüştü. Karısının aslında kendisine hep sadık kalmış olduğunu sonradan anlayan Dük, bu büyük hatasının diyetini ödemek için şahsen topladığı 4.000 askerden oluşan bir orduyla Azemmour'a doğru sefere çıktı. Sonuçta Müslümanlarla savaşmaktan daha büyük bir keffaret olabilir miydi?" (Azzam, 2023, 37)

Tabii Müslümanlarla savaşmak fikrinin temelinde ise dini olmaktan ziyade onların ellerindeki zenginliklere sahip olmaktı.

"Nitekim XV. Yüzyıl sonlarında bir rahip şu soruyu sormuştu. Dünyevi zevklerin peşinde Doğu'ya giden tüccarlar olmasa

³Santa Helena adası, Angola ile Brezilya arasında Atlas okyanusunun tam ortasında günümüzde İngiliz sömürgesi olan bir adadır. Burası, Avrupa'dan Hindistan'a giden Portekiz gemilerinin ikmal güzergahında yer alması sebebiyle değerlenmiştir. İncivayı tercih eden Portekizli Müslüman Lopes ile imar edilip ünlenmiş, İngiliz hakimiyetine geçince sürgün adası olarak kullanılmış, Süveyş kanalı açılınca da önemini yitirmiştir. Günümüzde ise 4500 nüfuslu, kişi başı geliri 2500 dolar civarı olan İngiltere'ye bağlı yarı özerk bir ada devletidir.

semavi hazinelerin peşindeki vaizleri oraya kim götürür.? Vaizler yanlarına İncil'i, tüccarlar da yanlarına vaizleri alır". (Azzam, 2023, 45)

İddia, manevi ve ilahi saikler ile ataların mirasını sürdürmek olarak gösteriliyordu; ancak, gerçekte soygun ve yağmacılıktan başka bir şey değildi... Nitekim Vasco De Gama, Doğu Afrika limanlarını top ateşine tutarak, denizde karşılaştığı ticaret gemilerini soyarak, mürettebatlarını (mürettebatı) katlederek, zayıfları denize atarak, güçlülere ise kürek mahkûmu yaparak yol almıştı. Kendisi yarı askeri, yarı dini ve amacı sadece Müslümanlarla savaşmak olan Santiago tarikatının üyesiydi. Çocukluğundan itibaren yaşam amacı bilimsel keşifler değil sadece ve yalnızca öldürmekti. Nitekim Mekke'den Hindistan'a dönen 700'den fazla hacıyı taşıyan gemiyle karşılaştığında içinde tek bir Allah'ın kulu bırakmayıp hepsini katletmişti. (Azzam, 2023, 48)

Vasco De Gama, Hindistan'a ilk seferinde götürdüğü birkaç fıçı bal, şeker, tereyağı, palto ve şapka karşılığında Kral Zamorin'den aldığı baharatları Lizbon'da satarak tam 60 kat kâr elde etmişti. Eh bu kadar kârlı bir ticaret, ne terk edilmeye ne de ihmal edilmeye gelirdi?.

Yazarımız, Lopes'in yolculuğunun esas amacının Kudüs'ü barbarlardan, morolardan geri almak olduğunu; esasta ise fidele olma (asaletli, imtiyazlı sınıfa geçebilme) düşüncesi olabileceğini söyler. Nitekim yola çıktığında sıradan birisi değil, şövalye yardımcısıydı. Yaptığı yolculuk ve savaşlarla sınıf atlayacaktı. Din değiştirmesindeki esas saik de herhalde bu katliamlar ve haksızlıklar olmalıydı.

Eserde, 1530'da Roma'nın sular altında kalması, 1530'daki depremde Başkent Lizbon'un üçte birinin yıkılması gibi önemli olaylar anlatılmaktadır. Bunlardan daha önemlisi, Endülüs'ün elden çıkmasından sonra Portekiz'e sığınan az sayıdaki Müslümanın, yine İspanyolların baskısıyla 1496'da Portekiz'den de sürgün edilmeleridir. Yahudi-

ler ise sürgün yerine zorunlu din değiştirme işlemine maruz bırakılmışlardır. Tüm bunlar, tarih boyunca tekerrür eden acı dolu hatıraların bir parçası olarak öntümüze serimlenmektedir. 1536 yılında Kral III. João'nun isteği üzerine başlatılan Engizisyon ile binlerce kişi yakılmıştır. Başka inançlara sahip olmayı bırakın, evinde Hristiyan inançlarına aykırı olduğu düşünülen kitapları bulunduranların bile savunması alınmadan, halka açık alanlarda aşağılanarak idam edilmişlerdir. Özellikle Hindistan'daki Goa Engizisyonu sırasında, sayısız Müslüman, Hindu ve diğer azınlıkların katliamlara maruz kalması gerçekten de iç burkucudur."

Kısacası hem Portekiz hem İspanyol hem de Hollanda sömürgecilik tarihini kültür antropolojisi verileriyle okumak, tıpkı İngiliz, Fransız ve Alman kolonizasyon tarihini okumak kadar benim için değerliydi.

Sömürgecilik ruhunun muharrik kaynağı

Kanaatimce yazarımız Azzam, çalışmasında iki önemli konuyu daha gündeme getirmiştir. Bunlardan birincisi Lopes'in, Avrupalı maceracı, çapulcu, soyguncu ruhunun, gemicilik sanayiini ve zenginliğin kaynaklarını geliştirecek sömürgeci ruhunu. Nitekim eserde yazarımız bu ruhu açığa çıkarabilmek için Defo'nun "Robinson Crusoe" romanının öncesi ve sonrasında oluşan literatürü değerlendirir. Bu değerlendirme o ruhu tanımamıza yardımcı olacaktır. (ss.178-182) Crusoe, İngiliz emperyalizminin 18. Yüzyıldaki habercisidir. Bu literatür her ne kadar Homeros'un Odysseia Destanına kadar erken bir dönemden başlasa da ancak Crusoe sonrası "ıssız bir adaya düşen insan" ne olur sorusuna Avrupa muhayyilesinin "onun tahakküm altına alınıp, ihtiyacına göre şekil verilmesi, Cuma benzeri sonraki gelenlerin köleleştirilmesi, güç ve iktidar, isim verme, damgalayıp mülkiyetine geçirme, gelenin kimliğini ve önceki yaşayışını yok sayma" şeklinde kendini göstermiş olmasıdır. Defoe, bilerek veya bilmeyerek yaşadığı emperyalist çağın romanını yazmıştır. Portekiz'in Avrupa dışında kendine yeni derebeylikler arayışı hiç de rastlantısal değildir.

⁴Osmanlı'nın Portekizlilere karşı mücadelesi ve Yemen bölgesi faaliyetleri için bk. Salih Özbaran, Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı, İstanbul 2004. İdiris Bostan, Selman Reis, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2009, c. 36. pp. 444-446. <https://islamansiklopedisi.org.tr/selman-reis>

Edward Said'e göre Robinson Crusoe romanı, modern gerçekçi roman türünün bir prototipidir. Lopes'in yaşadığı acı tecrübeler sonrası bireysel tercihiyle Santa Helena'da saklanması ise bu tarihten en az 250 yıl önce ve tamamen farklıdır. Bu farklılık ikinci bir arayışı önümüze getiriyor ki bu da Lopes'in Santa Helena adasında yalnızlığı tercih edişidir.

İnziva

O zaman "yalnızlık" nedir? Azzam, konu-
yu adadaki "sessizlik" kavramı üzerine bina eder. Doğal bir Türk okuyucu olarak tam da burada yazardan "inziva" kavramına odaklanması bekleniyor. Zira inziva insanlardan ve dünyadan yalın bir kaçınma değil, bilinçli bir tercihle "inandığı tanrı ile baş başa kalmayı tercih" etme olgusudur. Çünkü Lopes adaya geldiği vakit orada hayvan cinsi bulunmamakta, bitkilerden ise yerel birkaç tür bulunmaktadır.

Lopes, bundan sonra adayı ziyaret eden gemilerden ilk yıllarda uzak dursa da sonraki yıllarda onların bıraktığı keçi, tavuk, kaz tipi evcil hayvanlar ve incir, ceviz, portakal, limon benzeri meyve fidanları, yine farklı sebze tohumları talep ederek, orayı canlandırması, yaşanılır bir mekâna çevirmesi dikkatleri çekecektir. Bu sayede adaya yedi sekiz defa temiz su almak, tamirat yapmak ve dinlenmek için uğrayan farklı Portekiz gemileri bundan böyle taze meyve ve sebzelerle lojistik sağlayacaklardır.

Sömürgecilik dönemine kadar Batı, güçlü medeniyetler yaratamamış, üretici bir kültür olmaktan ziyade, üretken ve yüksek bir medeniyetin beşiği olan Doğu ile aracılık ve ticaret bağları sayesinde ayakta kalmıştır. Kitabı kimler okumalı

Bu kitabı kimler okumalı?

Kanaatimce ülkemizde ortaokul, lise ve üniversitelerde İnkılap Tarihi, Osmanlı Tarihi veya İslam Tarihi okumak ve okutmak kadar sömürgecilik tarihi okumak da önemlidir. Hatta daha önemlidir. Çünkü tarihe ilgilinin azalıp güncelle odaklanıldığı yeni çağda, öteki üzerinden kendimizi okumak ve ona göre konumlandırmak ilgi çekici olabilir. Belki

böylece yerimizi bilip sabitelerimizi tanıyabiliriz. Zira kolonyalizm ve sömürgecilik tarihini bilmek "niçin geri kaldık, Avrupa nasıl ilerledi, ilerlemenin dinamikleri nelerdir, ya da ilerleme nedir" gibi derin, toplumsal ayrışmalara sebebiyet veren ve önemini yitirmeyen üç yüzyıllık sorulara yanıt bulmaya da yardımcı olacaktır. Dolayısıyla kitap aslında bir tarih kitabı olmaktan öte sosyal ve fen bilimleri gibi bir ayrıştırmaya dahi girmeden her branştan öğrencinin özellikle de üniversite öğrencilerinin okuması elzem bir kitaptır. Zira bu alanın kitapları İngiliz dili ve edebiyatı bölümlerinden sosyolojiye oradan uluslararası ilişkilere kadar geniş bir yelpazede batı literatüründe bol miktarda işlenilip okutulmasına rağmen ülkemizde tarih alanına hapsedilmiş durumdadır. Nitekim alan yazında Azmi Özcan tarafından kaleme alınan ve AÖF yayınlarından çıkan Sömürgecilik Tarihi (Afrika-Asya) (2015) Sömürgecilik Tarihi (Avrupa-Amerika) (2018) kitapları hariç başka ders kitabı hemen hemen yok gibidir. İlgilenecek olanlara konuyla bağlantılı bir kaç kitabı daha örnek vermek gerekirse şunları sıralayabiliriz:

1. Endonezya'daki Hollanda sömürge döneminde geçen Maria Dermoût'un The Ten Thousand Things adlı romanı, kültürel karşılaşmalar, sömürge yaşamı ve kişisel travmalar üzerine odaklanır. Dermoût, sömürge döneminin sıradan hayatlarına dair içten ve dokunaklı bir hikâye sunar.

2. Hollanda'nın Endonezya'daki sömürgecilik dönemini eleştiren Max Havelaar'ın Multatuli (Eduard Douwes Dekker), romanı, sömürge yönetiminin adaletsizliklerini ve yerli halk üzerindeki zulmünü anlatır. Roman, Hollanda Doğu Hint Adaları'ndaki (bugünkü Endonezya) haksız uygulamalara dikkat çeker ve sömürgeciliğin insanlık dışı yönlerini güçlü bir dille ortaya koyar. "Max Havelaar", dünya edebiyatında sömürgecilik karşıtı en önemli eserlerden biridir.

3. Gabriel García Márquez, Yüz Yıllık Yalnızlık romanı ise Latin Amerika'nın tarihine ve İspanyol kolonyalizminin

etkilerine derinlemesine bir bakış sunar. Macondo adlı kurgusal kasaba üzerinden aile, aşk, güç ve yalnızlık temalarını işlerken, aynı zamanda kolonileşmenin toplumsal ve kültürel etkilerini de gözler önüne serer.

4. “Cezayir Bağımsızlık Savaşının Anatomisi isimli kitabıyla Fransız sömürgecilik ruhunu derinlemesine inceleyen Frantz Fanon, Siyah Deri Beyaz Maskeler kitabında Fransa’nın Özgür Ordusu saflarında savaşmış genç bir adamın savaş sonrası gündelik yaşantısından ve siyah kimliğini savunan hocası Aimé Césaire’in şiir ve düşüncesinden yola çıkmıştır. Uzmanı olduğu psikiyatri ve psikanalizden yararlanmış; felsefeden, özellikle Jean-Paul Sartre’in antisemitizm ve siyah karşıtı ırkçılık üzerine yazılarından beslenmiş, zaman zaman onlarla tartışmıştır.” Fanon Yeryüzünün Lanetlileri. (İstanbul, İletişim Yayınları, 2024) kitabında ise sömürgeleştirilmiş insanın yaşadığı travmayı inceler ve Üçüncü Dünya devrimi ütopyasına da ışık tutar. Fransa’da ilk yayımlandığında birkaç kez yasaklanan bu kitap, günümüzde postkolonyal çalışmaların temel referans kitabı olmaya devam ediyor.

5. Oryantalizm kitabıyla bütün dünyada ünlenen ve Batılı ruhun psikolojisini ifşa eden Said, W. Edward. (1998). Culture and Imperialism (Çev. Nemciye Alpay. Kültür ve Emperyalizm. İstanbul: Hil Yayınları.) kitabında “kültür” ile Batı “yüksek kültürü”nün emperyalizmle olan ilişkisini sorguluyor ve bu ilişkiyi ortaya çıkarmaya çalışıyor. Diğer yan-

dan da sömürüye maruz kalanların, emperyalizme zihinsel ve edebi direnişlerini inceliyor.

6. Michael Khodarkovsky. Türkistan ve Avrasya Steplerinde Rus Yayılmacılığı Bir Sömürge İmparatorluğunun Oluşumu (1500 -1800). Selenge Yay. 2021: Kitap, Rus yayılmacılığının Kırım Tatarları, Kazan ve Astrahan (Tatar) Hanlıkları, Nogaylar, Kazaklar, Kalmuklar, Oyratlar, Mangıtlar, Kumuklar, Çeçenler, Darginler, Mariler, Çuvaşlar, Udmurtlar, Maverâünnehir Hanlıkları, Özbekler, Gürcüler, nihayetinde Osmanlılar, İranlılar, Lehler, Litvanyalılar ve Habsburglar gibi çok sayıda yerel ve bölgesel aktörün ve imparatorluğun sahneye girip çıktığı, coğrafyalar arası ve asırlara uzanan bir rekabetin Moskova merkezli izlerini sürüyor. Bu yayılmacılığın Rus Çarlığı ve İmparatorluğu’ndan Bolşevik ihtilaline kesintisiz devam ederek, üzerinde hakimiyet kurduğu halkların “medenileştirilmesi” projesinin nasıl işlevsel bir ideolojiye dönüştürdüğünü tahlil etmesi açısından önem taşıyor.

Bu çalışmalardan başka okuyucularımıza tavsiye edebileceğimiz çok sayıda bilimsel kitap da piyasada mevcuttur. Mesela Çağlı, Elif. (2002). Kolonyalizmden Emperyalizme. (İstanbul: Tarih Bilinci Yayınları) Cesaire, Aime. (2005). Discourse sur le colonializm. Sömürgecilik Üzerine Söylev. (Çev. Güneş Ayas. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.) Luraghi, Raimondo. (1975). Sömürgecilik Tarihi. (Çev. Halim İnal. İstanbul: E Yayınları), Paul Kennedy, Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, (İş Bankası yay. İstanbul 2017)

Kaynaklar

- Aldul Rahman Azzam (2023). *Öteki Sürgün: Fernão Lopes’in Büyüleyici Hikâyesi, Santa Helena Adası ve Kayıp Bir Cennet*. (Çev. Zeynep Şarlak) Kızılay Yay. İstanbul
- Azmi Özcan (2015). *Sömürgecilik Tarihi* (Afrika-Asya). AÖF yay. Eskişehir
- Azmi Özcan (2018). *Sömürgecilik Tarihi* (Avrupa-Amerika). AÖF yay. Eskişehir